П.М.Сас*

РУКОПИСНЕ «ЄВАНГЕЛІЄ П.САГАЙДАЧНОГО»

У статті розглянуто факт пожертвування рукописного євангелія початку XVI ст. чигиринській церкві Пречистої Богородиці, що його в історіографії пов'язували з П.Сагайдачним. На основі вивчення ориґіналу даного євангелія встановлено особу дарувальника, а також орієнтовно з'ясовано час дару. Зосереджено увагу на специфіці утворення та функціонування історичних форм прізвищ у козацькому середовищі. Дано оцінку художньому оздобленню палітурок євангелія.

До нашого часу дійшло вельми обмежене коло джерел, що проливають світло на біографію запорозького гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного. Фахівці, які вивчають життєвий шлях цього політичного та військового діяча першої чверті XVII ст., здебільшого оперують даними, почерпнутими з праць перших його біографів та авторів хронік, насамперед К.Саковича, Я.Собеського, Ш.Старовольського, Й.Єрлича[1]. Попри те, що їхні твори формують винятково важливий банк біографічної інформації про запорозького гетьмана, вони далеко не завжди містять потрібну дослідникам конкретику й до того ж помітно позначені авторським суб'єктивізмом.

Тим часом, інше, суто фактологічне, спрямування властиве для записів церковно-релігійного змісту, котрі пов'язані з особою П.Сагайдачного й мають першорядне значення для з'ясування його генеалогії. На жаль, у розпорядженні сагайдачнознавців таких джерел обмаль. Ідеться насамперед про поминальний запис роду П.Конашевича-Сагайдачного в синодику київського Михайлівського Золотоверхого монастиря[2], а також вкладний запис «Коношевича, козака Війська Запорозького» в рукописному євангелії, що його, як уважають, він подарував чигиринській церкві Пречистої Богородиці. Розгляду названого джерела й присвячено дану статтю.

Історіографічні версії щодо вкладного запису козака Коношевича в євангелії

Наприкінці 1880-х рр. В.Георгієвському пощастило виявити в церковно-історичному давньосховищі Олександро-Невського братства у Владимирі-на-Клязьмі українське рукописне євангеліє, датоване ним кінцем XV – початком XVI ст. Із зробленого В.Георгієвським опису цієї рукописної пам'ятки випливало, що вкладний запис у ній належав запорозькому гетьманові П.Сагайдачному. 1890 р. така науково сенсаційна інформація з'явилася на шпальтах альманаху «Киевлянин». Досить оперативно на неї відреагував О.Лазаревський, який 1891 р. у «Киевской старине» опублікував замітку «Рукописне євангеліє начебто гетьмана Сагайдачного». Зважаючи на те, що для багатьох поколінь істориків ця замітка стала головним джерелом інформації про євангеліє з вкладним записом «козака Коношевича», детальніше зупинимося на її змісті.

Отже, у своїй публікації О.Лазаревський насамперед детально ознайомив читачів з авторською позицією В.Георгієвського. Згідно з інформацією останнього, у давньосховищі Олександро-Невського братства «серед інших рукописів, є рукописне четвероєвангеліє з вкладним підписом на аркушах гетьмана Конашевича-Сагайдачного. Євангеліє це написане на папері гарним уставом на 402 арк., у палітурці, обгорнутій темно-зеленим оксамитом. На верхній кришці

* *Сас Петро Михайлович – д-р іст. наук, провід. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.*

палітурки, по кутах, чотири євангелісти, посередині Розп'яття – срібні позолочені, південно-руської роботи початку XVII ст., застібки загублені, однак чотири «жуки» на іншій стороні з червоної міді вціліли. Письмо рукопису ретельне та красиве; прикрас у вигляді заставок, малюнків і т.п. в євангелії немає, окрім чотирьох крупних ініціальних літер, намальованих кіновар'ю. Хоча вихідний аркуш і втрачений, однак судячи з почерку та інших ознак, євангеліє це можна віднести до кінця XV і аж ніяк не пізніше початку XVI століття. Фабричне клеймо на папері – вепр».

Чи не найбільший інтерес для дослідників у публікації В.Георгієвського становлять тексти вкладних записів у євангелії, відтворені ним, утім, не з бездоганною точністю. Отже, ці тексти, з доданими до них коментарями, постали в такому вигляді: «Перший за часом написання напівуставний запис на 13–22 аркушах: «лѣта зо҃д (7074 / 1566) марта к҃є (25) д҃н далъ къ прч҃стой бд҃це печерскои в дом великих чудотворцев антона и феодоса печерських свен'с'кого монастиря Михайло Федорович' Сычев' евангел тетро (тобто четвероєвангеліє) в десть волочено бахатомъ чернымъ и на немъ серебряны позолочены и евангелисты серебряны позолочены защепки и гвозди серебряны, а нам за то его поминати и родители его».

На арк. 1–41 недбалим скорописом XVI століття написаний другий вкладний запис: «лѣта з҃ч (7090 / 1582) году Истома Уколовъ бых у льтовском городе у Пропоиску и купилъ се евангелья у льтовских людей у черкас', а взяли се евангелья льтовские люди у прч҃стые бд҃цы Свенского монастыря... Истома Уколовъ о девеностомъ году прѣставился и дала се евангелья по Истомѣ по Уколовѣ в домъ Прс҃тыя Бгд҃цы въ монастир, что въ Стародубѣ на посаде жена его

Анна и се евангелья отъ Прс҃тыя Бд҃цы изъ монастиря никому не износить, а хто изнесетъ се евангелья и тотъ судитца перед Спасом, а имя Истоте Фролъ да дѣти его Иоаннъ да Михайла и все на нихъ написал»...

Очевидно, що заповіт М.Ф.Сичова, за яким це євангеліє повинно було надійти із Свенського монастиря (нині Орловської губ.) в Києво-Печерський монастир, не був виконаний; утім, можливо, воно потрапило в Пропойськ до рук черкас, тобто козаків, уже з Печерського монастиря. Однак недовго воно залишалося й у Стародубі. На арк. 119–121 читаємо наступний напис, написаний красивим почерком: «Сие евангеліе оправил срѣбромъ булатном (?) коношевичъ козакъ войска запорозкаго за отпущеніе грѣхов своих и за отца своего коноша (Конош – історичне ім'я Конона) і за матерь свою полагію до храму прс҃той Бц҃ы Чигиринской»...

Із Чигирина євангеліє було передане у XVIII ст., як зазначається в пізнішому написі, «капитаномъ отъ кавалеріи петербургскаго полку Іваномъ сно҃мъ Борѣтинскимъ въ (невідомо, яку – *П.С.*) церкву прс҃той Бц҃ы », а потім, переходячи з рук у руки, потрапило в церкву с. Карачарова Муромського у. Владим. губ. й звідти вже в церковно-історичне давньосховище Олександро-Невського братства».

В.Георгієвський виходив із засновку, що раз П.Сагайдачний здобув освіту в Острозькій школі, прославився як захисник православ'я та жертводавець церквам, монастирям і братствам, то саме він незадовго до своєї смерті подарував євангеліє в зазначену чигиринську церкву, причому, «судячи з красивого почерку цього запису, можна гадати, що його зробив сам гетьман, який здобув добру освіту». Тим часом, О.Лазаревський уважав неприйнятною версію про П.Сагайдачного – дарувальника євангелія: «у «Конашевичу, козаку війська запорізького» вбачати гетьмана Сагайдачного немає ані найменшої підстави, оскільки козаків Конашевичів (Конаш – Конон) було, звісно, чимало; якщо б згаданий тут

Конашевич був гетьман, то, звісно, він не оминув би вказати на своє суспільне становище і в напису»[3].

Як можна переконатися, наведені О.Лазаревським арґументи не підкріплені конкретними фактами й, по суті, є загальними припущеннями. Щодо цього, вони нічим не відрізняються від системи арґументації В.Георгієвського, який обстоював авторство вкладного запису П.Сагайдачного. Довгий час вітчизняні історики, які писали про П.Сагайдачного, жодним чином не висловлювали свого ставлення до порушеної В.Георгієвським та О.Лазаревським теми. Тільки 1930 р. Б.Барвінський, котрий цілеспрямовано шукав родові корені П.Сагайдачного серед шляхти Перемишльської землі, визнав цілком слушною версію О.Лазаревського, згідно з якою П.Конашевич-Сагайдачний не міг бути автором вкладного запису в євангелії, оскільки в його часи, по-перше, і без нього вистачало козаків, яких іменували «Конашевичами», по-друге, за подібної ситуації сам він «не залишив би підчеркнути своє гетьманське достоїнство»[4].

Важко пояснити, через яку причину після виходу у світ публікації Б.Барвінського українські історики не виявили більше жодного зацікавлення т. з. «євангелієм П.Сагайдачного». Тим часом, починаючи з кінця 1920-х рр., у польській історіографії спостерігається досить стійкий інтерес до цього євангелія як джерела, що проливає світло на походження П.Сагайдачного. Так, А.Лукашевський розглядав наявний у ньому вкладний запис козака Коношевича як неспростовний доказ того, що батька П.Сагайдачного звали Кононом, а матір – Пелагією. Водночас історик уважав за можливе провести паралель між нешляхетським соціальним статусом міщанина з Городка Григорія Конашевича та соціальним статусом представників роду П.Сагайдачного („Насправді не можна помітити, чи простежується якесь споріднення між Григорієм Конашевичем та нашим гетьманом (П.Сагайдачним – *П.С.*), однак із документа випливає, що родина Конашевичів не була шляхетською»[5]).

Порівняно з А.Лукашевським, більш виважену, хоча також небезспірну позицію щодо євангелія П.Сагайдачного зайняв К.Тишковський, звернувши увагу на слабкість арґументів О.Лазаревського та Б.Барвінського, котрі відмовлялися ідентифікувати козака Конашевича з П.Сагайдачним через відсутність у вкладному записі в євангелії згадки про гетьманський статус дарувальника. За припущенням К.Тишковського, П.Сагайдачний міг зробити свій дар чигиринській церкві ще до того, як став гетьманом – вірогідно, після його повернення з якогось походу в Московську державу. Дослідник гадав, що така версія дає можливість визначитися з іменами батьків П.Сагайдачного[6] (ідеться про Конона та Пелагію).

Із часом думка про пожертву П.Сагайдачним євангелія чигиринській церкві стала в польській історіографії чи не аксіомою. Причому вкладний запис запорозького козака Коноша в цьому євангелії служив для деяких істориків вагомим підтвердженням того, що П.Сагайдачний не був шляхтичем. Чималий внесок у популяризацію подібних ідей зробив В.Маєвський, опублікувавши в «Польському біографічному словнику» статтю про П.Сагайдачного. Схоже, що для автора цієї статті питання про євангеліє П.Сагайдачного не було надто великою загадкою. Принаймні, він не тільки вважав найвірогіднішим те, що П.Сагайдачний був сином Коноша (Конона) та Пелагії, а й чомусь зараховував батьків запорозького гетьмана до самбірських міщан[7]. Прикметно, що останнім часом польські історики з осторогою ставляться до достатньо категоричних висновків В.Маєвського щодо належності батьків П.Сагайдачного до міщанського стану[8].

Хто такий насправді козак Коношевич?

Чи дійсно П.Сагайдачний власноруч зробив вкладний запис у євангелії, що було подароване чигиринській церкві Пречистої Богородиці? Відповідаючи на

це питання, потрібно насамперед розглянути певні припущення, які, зокрема, напрошуються із зіставлення деяких текстуальних компонентів вкладного запису запорозького козака Коношевича (що його опублікував В.Георгієвський) із поминальним записом роду П.Конашевича в синодику київського Михайлівського Золотоверхого монастиря кінця XVI – першої половини XVII ст.: «Року 1622, април* 10 дня. Блаҁтивый моуж, пнъ Петръ Конашевич Сагайдачный, гетманъ войска Его Кр мл Запорозского, по многих знаменитых воен̑ных послугах и звитязствах, на ложи своем простеръ нозѣ свои... Помяни Ги дша рабъ своих: Петра, Конона, Елисея [Казновског]** Іакова [Бородавка Неродич]*** гетмана.

Помяни Гди оусопшія рабы твоея Інокинѣ Макрины, Феодосіи, Стефана, Михайла, Гаврила, Пелагіи.

Наоума, Іоанна, Евдокію, Марію, Анастасію, іерея Феодора, Параскевію, іереа Михайла»[9].

Даний поминальний запис з'явився в монастирському синодику по смерті П.Сагайдачного, що настала 20 квітня 1622 р. за н. ст. Як видно, одразу після імені Петра (П.Конашевича-Сагайдачного) названо Конона. Зазначена обставина виразно вказує на те, що Конон був батьком запорозького гетьмана. Щодо інших іменувань, котрі фіґурують у поминальному списку, то про принцип, за яким вони до нього включені, можна тільки здогадуватися. Жіночі імена, серед яких вочевидь мусило бути й ім'я його матері, розпочинаються тільки з п'ятої позиції переліку. Тим часом на четвертій позиції в ньому подано явно не родича П.Сагайдачного, котрий помер напевне пізніше матері П.Сагайдачного. Ідеться про Якова, навпроти імені якого тим самим почерком, що й увесь поминальний запис, зазначено: «Бородавка Неродич», тобто Яків Нерода (Неродич) Бородавка – запорозький гетьман у 1620–1621 рр. Під час Хотинської війни 1621 р. він був усунутий від влади й за наказом новообраного гетьмана П.Сагайдачного страчений.

Отже, складається враження, що в поминальному записі П.Сагайдачного та його роду не завжди витримувався принцип розміщення імен тих, кого поминали, за ступенем спорідненості та часом їхньої кончини. Водночас не можна не помітити прагнення складача поминального списку до певного ранжирування в ньому імен, принаймні перших: навпроти імені Єлисей написано «Казновський», а Якова, як зазначалося – «Бородавка Неродич» (вирізнено також духовних осіб, що є правилом для синодика).

Не виключено, що за прижиттєвим розпорядженням гетьмана до осіб, яких потрібно було поминати, насамперед належало включити його рідних по батькові. Їх перелік розпочинається заголовком «Помяни Ги дша рабъ своих» і включає Петра – власне самого гетьмана, Конона – його батька, Єлисея Казновського – напевно діда або дядька Петра (якщо це справді так, то родове прізвище П.Сагайдачного було – Казновський), а також Я.Нероду Бородавку. Після імені Яків, котре, отже, однозначно належало чужому, після стереотипної рубрикації «Помяни Гди оусопшія рабы твоея» продовжується, як можна судити, перелік рідні гетьмана. Першим у цьому ряду мусило бути записане ім'я матері П.Сагайдачного – черниця Мокрина (Макрина)**** .

** Тут і далі надрядкові літери, що внесені в рядок, набрано курсивом, титла не розкриваються.*

*** Приписка справа на берегах.*

**** Приписка зліва на берегах.*

***** На думку Ю.Мицика та З.І.Хижняк, після смерті Конона – батька П.Сагайдачного, його матір прийняла чернечий постриг під ім'ям Макрина* (Мицик Ю.А., Хижняк З.І. Конашевич (Конашевич-Сагайдачний) Петро Кононович // Києво-Могилянська академія в іменах. XVII–XVIII ст. – К., 2001. – С.271).

Можна переконатися, що й у наведеному документі, і у вкладному записі, про який ідеться, по суті фіґурує одне й те ж саме прізвище: Конашевич / Коношевич, а також збігаються імена осіб, за яких належало молитися – Конон та Пелагія. Причому, якщо, як зазначалося, у поминальному переліку монастирського синодика після імені Петра (у зв'язку зі смертю якого зроблено відповідний запис) подано ім'я Конон, що є вагомого підставою вбачати в останньому батька П.Сагайдачного, то й у вкладному записі в євангелії батьком жертводавця виступає Конон. Звісно, що подібні збіги не можуть не впасти в очі. До того ж, за запевненням В.Георгієвського, вкладний запис козака Конашевича написано «красивим почерком». Тим часом, наявний у нашому розпорядженні автограф П.Сагайдачного 1622 р. переконує в тому, що почерк запорозького гетьмана вирізнявся неабиякою каліграфічністю, досить чітким написанням літер та рівними рядками.

Чи дає все це підстави припустити, що Конашевич – дарувальник євангелія та П.Конашевич-Сагайдачний є однією й тією ж самою особою? Щоб перевести це питання з площини припущень у площину реальних фактів, потрібно насамперед порівняти почерк вкладного запису Коношевича та почерк згаданого автографа. Як зазначалося, на початку 1890-х рр. євангеліє, про яке йдеться, знаходилося в церковно-історичному давньосховищі Олександро-Невського братства у Владимирі-на-Клязьмі. Чи збереглося воно після воєн та революцій XX ст.? Як виявилося, дане євангеліє не втрачене й досі знаходиться у фондах Владимиро-Суздальського історико-архітектурного та художнього музею-заповідника*.

Отже, логіка наукового дослідження спонукала зробити порівняльний палеографічний аналіз вкладного запису козака Конашевича та автографа П.Сагайдачного 1622 р. Хоча графічний склад письма обох текстів початково у своїй основі неоднаковий – один із цих текстів написано українським скорописом першої половини XVII ст., а другий – тогочасним польським письмом, однак деякі графеми в них подібні, що полегшує аналіз індивідуальних особливостей почерку та визначення того, чи писала їх одна рука.

А проте, як з'ясувалося, така дослідницька процедура виявилася зайвою. Звернення до ориґіналу рукописного євангелія переконало в тому, що запорізький козак – автор вкладного запису, досить повно, чітко й недвозначно подав інформацію про свою особу, назвавшись так: Бут Антон Коношевич[10]. У цьому легко переконатися з факсиміле відповідного фраґменту вкладного запису (див. додаток). Отже, насправді вкладний запис потрібно читати так: «Сиє євa*н*гєлиє ѡправи*л* срѣбро*м* Бу*т* а*н*то*н* коношєви*ч* коза*к* воиска запоро*з*кого за ѡ*т*пущєниє грѣхо*в* своих и за ѡ*т*ца своєго коноша. и за матєрь свою полагию. до храму прєстои Бци чигри*н*скои»[11].

Досі ж історики дивилися на зазначений вкладний запис очима В.Георгієвського, який помилково прочитав особову назву «Бут» з надрядковим **т** та ім'я Антон з двома надрядковими **н** як слово «булатном». Очевидно дану помилку спричинило й те, що текст, який розглядається, розпочинався повідомленням про оправлення євангелія сріблом. Через це наступні після «срѣбро*м*» два слова В.Георгієвський міг помилково сприйняти як спеціальну термінологію, що позначає технічну характеристику цього металу – щось на зразок «булатного

** Автор складає щиру подяку співробітникові Інституту слов'янознавства РАН професорові А.А.Турилову, поради якого спрямували пошук зазначеного євангелія у вірному напрямку, ґенеральному директорові Культурного центру України в Москві В.Ю.Мельниченку та заступникові ґенерального директора Ю.М.Василенку за організаційно-технічну підтримку пошукового проекту, а також директорові Владимиро-Суздальського музею-заповідника А.І.Аксьоновій і, особливо, науковому співробітникові відділу книжкових фондів М.Ю.Ґлазкову, які всіляко сприяли мені при ознайомленні з цією рукописною пам'яткою.*

срібла» («булат» – загартована особливим способом високоякісна сталь із візерунчастою поверхнею).

Що відомо про особу дарувальника євангелія чигиринській церкві Пречистої Богородиці? Відповідаючи на це питання, вочевидь потрібно взяти до уваги повідомлення джерел про Бута Антона Конашевича – учасника козацького повстання 1630 р. під проводом Тараса Федоровича. На завершальному етапі цього повстання А.Бут прийшов до влади у Війську Запорозькому й під час короткого терміну свого гетьманства провів переговори з польним коронним гетьманом Станіславом Конецьпольським, що завершилися укладенням польсько-запорозької Переяславської угоди 1630 р. Точну дату обрання А.Бута гетьманом не встановлено. Вірогідно, це сталося в другій половині травня, а вже 8 червня в документах виступає новий запорізький гетьман – Тимофій Орендаренко (Тимофій Михайлович)[12].

У тогочасному антропонімійному (тобто такому, що стосується особових назв) матеріалі вочевидь не знайти прикладу «двійників» серед козаків, в яких збігалися б одразу три компоненти іменування. Через це можна впевнено стверджувати, що жертводавець чигиринській церкві та запорозький гетьман, який був при владі після Т.Федоровича та перед Т.Орендаренком, насправді одна й та ж сама особа, тобто Бут Антон Конашевич.

Даруючи євангеліє церкві Пречистої Богородиці в Чигирині А.Бут, безперечно, тоді ще не був гетьманом, адже період його влади у Війську Запорозькому був надто короткий і до того ж припав на гарячий час козацького повстання. Про реальний соціально-становий статус А.Бута досить промовисто свідчить його вкладний запис, в якому він фіґурує як «козак Війська Запорозького». Причому цей запис, що в ньому він просив Бога про відпущення гріхів та поминав своїх батьків, споріднений із записами в тогочасних церковних синодиках, в яких нерідко зазначалася соціальна належність, або, наприклад, церковні пости та світські уряди тих, хто робив (або по кому робили) такі записи.

Важливо наголосити, що в подібних джерелах досить чітко фіксується ґрадація службового статусу козаків. Про це свідчать записи другого десятиліття XVII ст. в синодику київського Михайлівського Золотоверхого монастиря. Так, у них можна зустріти вказівки на соціально-становий статус простих козаків (зазвичай цей статус не зазначали щодо родичів особи, яка робила, або від імені якої робили поминальний запис – певний виняток тут становили князі, фіксувалася й належність до духовних осіб), а також їхнє територіальне походження. Прикладом цього може бути, зокрема, запис Овдія Конища з Києва: «Родъ Авдея Конища, козака в Киев: Симеона, Евдокіи, Наталіи, Харитона, Іоанна, Прокопія, (Сергѣя*)[13]. Аналогічна схема простежується й у записах представників старшини, які воліли точно окреслювати свій військовий ранґ, як-от у поминальному записі сотника Власа з полку полковника Фастівця** («Родъ Оуласа, сотника пол'коу Фастов'цова. Помяни Ги дша оусопших рабъ своих: Николаа, Миклоуша, Іоан'на, Алексея, Евласія, Евфимія, Григоріа, Іоан'на, Феодора, Афанасіа, Матфея, Лаврентіа, (Григорія ерея***)»[14]. Звідси напрошується

* *Приписка пізнішого часу.*

** *Запорозький полковник Фастівець (Хвостовець) згадується в документах у зв'язку з походом великого литовського гетьмана Яна Кароля Ходкевича на Москву 1613 р.* (З допитів запорозьких козаків, взятих в полон в бою під Олонцем, березень 1614 // Документи російських архівів з історії України. – Л., 1998. – Т.1. – С.65). *Про полковника Миська Фастівця відомо, що 1617 р. він сформував козацький полк на Фастівщині під приводом участі у московській експедиції королевича Владислава* (Скарга О.Стрибиля на М.Фастівця та ін. осіб, 21.IV.1618 // Архив Юго-Западной России (далі – Архив ЮЗР). – К., 1863. – Т.1. – Ч.3. – С.213–215).

*** *Вставка над рядком червоним чорнилом.*

висновок, що А.Бут – дарувальник євангелія, таки був простим козаком, а не, приміром, отаманом (десятником) чи сотником.

Оздоблення євангелія напередодні його дарування

Як можна було переконатися з вкладного запису М.Сичова 1566 р., уже на той час обкладинку євангелія прикрашали «євангелісти срібні позолочені». Якщо це так, то в чому полягало «оправлення сріблом» даної книги А.Бутом? Відповідь на це питання дає вивчення зображень на металевих косинцях та середнику, прикріплених до обкладеної темно-зеленим оксамитом верхньої дерев'яної кришки її обкладинки. Зазначені деталі оздоблення срібні, з позолотою. Принаймні на це вказують відповідні вкладні записи в євангелії (точний висновок щодо цього можна зробити тільки за допомогою спеціального аналізу).

Отже, з'ясовується, що зображення на пластинах, які прикрашають обкладинку євангелія, різняться між собою за технікою карбування та стилем. Упадає в очі також різний ступінь зношеності металевих пластин. З огляду на це, дані елементи оздоблення євангелія можна поділити на дві групи. До першої з них є всі підстави віднести два косинці, що розміщені в правій частині верхньої кришки обкладинки: вгорі із зображенням євангеліста Марка; унизу – євангеліста Луки. Краї цих пластин-косинців погано збереглися. Вони мають тріщини й відколи, на ребрах обводу помітні напівстерті декоративні насічки.

Обох євангелістів зображено в лінійній начерковій манері, сидячи. Фіґури Марка й Луки окреслено контурно, ніби дротом, без дотримання основних пропорцій. Через це їхні зображення мають плаский вигляд і позбавлені перспективної глибини. У подібній манері передано риси обличчя євангелістів. Особливо впадають у вічі присадкувата фіґура євангеліста Луки, схематично передана кисть його лівої руки.

До другої групи пластин-прикрас євангелія потрібно віднести ті, що розміщені в лівій частині верхньої кришки обкладинки: угорі – із зображенням євангеліста Іоанна; унизу – євангеліста Матвія; посередині – Розп'яття. Ці косинці, а також середник, збереглися порівняно добре. На їхніх ребристих обводах чітко видно декоративні насічки.

Представлені на цих пластинах зображення вирізняються композиційною врівноваженістю. Їх об'єднує тяжіння до декоративності, те, що майстру за допомогою техніки карбування вдалося добитися ефекту рельєфності та об'ємності, відтворити фактуру складок одягу, що спадають донизу, природний вигляд поверхонь деяких предметів, як-от за допомогою хвилястих ліній передати малюнок деревини хреста, на якому розіп'ято Ісуса Христа.

Композиційно цілісно виглядає, зокрема, зображення євангеліста Іоанна: він сидить, тримаючи лівою рукою розгорнуту книгу, а праву руку підняв, благословляючи. По вертикалі фіґуру євангеліста зорово ділять три врівноважені й цілісно єдині овальні форми: голова з німбом; чітко окреслені лінії плечей, що зливаються зі складками одягу, які тягнуться до колін сидячої фіґури (всередині цього великого овалу є ще один, менший – із складок одягу від шиї до пояса); масивні поли, котрі кількома великими складками спадають додолу й з-під яких видно край босої стопи. Основний акцент даної композиції по горизонталі робить своєрідний напівовал, утворений із складок лівого рукава та напівроздгорнутої книги. Плавному ритму цих великих загальних форм виразно протистоїть різновекторна динаміка жестів, напевно не позбавлених символізму: кисть лівої руки, яка тримає розгорнуту книгу, повернута вниз, до землі, а кисть правої руки – угору, до неба. Художню цілісність твору вигідно доповнює те, що його автор спромігся тонко передати риси обличчя Іоанна, майстерно відтворив переплетені пасма волосся на голові, бороді.

Усе це дає підстави стверджувати, що перед тим, як подарувати євангеліє чигиринській церкві Пречистої Богородиці, А.Бут своїм коштом частково оновив оздоблення обкладинки. Зі старих косинців було залишено тільки два – із зображенням євангелістів Марка й Луки, тоді як два інших косинці (напевно пошкоджених), на яких були зображені Іоанн та Матвій, майстер замінив на нові. Він виготовив також середник, зобразивши на ньому Розп'яття. Тоді ж замінили старий чорний оксамит, який покривав палітурки євангелія, на оксамитну тканину зеленого кольору.

Поглиблене вивчення мистецтвознавцями деталей оздоблення євангелія, виготовлених на замовлення А.Бута, ще попереду. Водночас вже зараз можна стверджувати, що розглянуті твори стоять в одному ряду з найкращими зразками мистецтва карбування на Подніпров'ї перших десятиліть XVII ст.

Про час появи в євангелії вкладного запису запорозького козака

Вкладний запис, про який ідеться, на жаль, не датовано. Спираючись на деякі джерельні вказівки, а також опосередковані факти, спробуємо орієнтовно визначити час занесення цього запису в євангеліє, що, безперечно, підвищило б його джерельну вартість.

Отже, перш ніж опинитися в запорозького козака А.Бута, рукописне євангеліє змінило кількох власників. Декотрі з них зробили на його берегах вкладні записи. Для нас важливим є покрайній запис про вклади Істоми (Фрола) Уколова та його дружини Анни. Його інформація дає можливість окреслити хронологічну межу, нижче якої євангеліє не могло потрапити до рук А.Бута, а також з'ясувати постійне місцезнаходження рукописної пам'ятки напередодні її переходу до цього козака. Ідеться про те, що 1582 р. І.Уколов купив євангеліє в Пропойську (білоруське місто на Дніпрі) в запорозьких козаків, котрі взяли його зі Свенського монастиря Пречистої Богородиці. По смерті І.Уколова (1590 р.) його дружина передала євангеліє до Стародубського монастиря Пречистої Богородиці (що був розташований у посадській частині цього міста), наголосивши у вкладному записі на забороні забирати подаровану нею книгу з монастиря[15].

Судячи з усього, дружина І.Уколова Анна подарувала євангеліє в Стародубський монастир Пречистої Богородиці в рік кончини свого чоловіка, тобто 1590 р. За яких обставин і коли євангеліє опинилося поза монастирськими стінами та потрапило до рук А.Бута? У джерелах немає на це відповіді. Можна припустити, що для ченців Стародубського монастиря таке досить коштовно оправлене рукописне євангеліє початку XVI ст. було важливою церковною реліквією й вони не збиралися добровільно передавати його стороннім особам. До того ж, дарувальник євангелія (А.Уколова) чітко висловила свою волю, зазначивши у вкладному записі, що на кожного, хто наважиться забрати його зі Стародубського монастиря Пречистої Богородиці, чекає Господня кара.

Найвірогідніше, це євангеліє було захоплене запорозькими козаками під час якоїсь виправи в Московську державу в період Смутного часу, коли об'єктом їхньої здобичі ставали також і церковні книги*. Прикладом подібної здобичниць-

** Пограбування церковних книг під час воєнних дій не було суто козацьким винаходом, адже такі дії іноді супроводжували шляхетські збройні міжусобні набіги («наїзди»). Так, 1590 р. під час одного такого з'ясування стосунків у священика з Троянівців (містечко південніше Житомира) було пограбовано, зокрема, друковану «руську» Біблію за 2 копи литовських грошей, ірмолой за 4 копи, книги Кирила Сирина за 1,5 копи литовських грошей. Певне уявлення про тогочасну матеріальну цінність зазначених книг дає порівняння їхньої вартості з вартістю деякого іншого пограбованого майна цього священика, а також худоби троянівських міщан: жупани – по 1,5 та 3 копи, сутана –5,5 кіп, ялівки – по 1–1,5 копи, воли – 2,5 копи, коні – 5 кіп литовських грошей*

кої практики може бути пограбування козаками (1612 р.) однієї з церков Вільська, розташованого на р. Ваґа, лівій притоці Північної Двіни («в храмѣ Ивана Милостиваго кадила и книги, колокола и образа пограбили и сосуды церковне прибили, и благословенныя и храмосвятые грамоты взяли»[16]).

Є підстави припустити, що монастир Пречистої Богородиці в Стародубі втратив рукописне євангеліє XVI ст. – вклад А.Уколової, під час раптового нападу на це місто козацького війська під проводом Іскорки в березні 1610 р. Адже саме тоді запорожці захопили Стародуб включно з монастирем, розташованим у посадській частині[17].

Невідомо, хто виніс євангеліє з монастиря – сам А.Бут, або ж, можливо, цей трофей дістався йому від якогось іншого козака. Проте, як можна судити, євангеліє недовго залишалося в руках нового власника й по поверненні його після штурму Стародуба додому (не виключено, що того ж таки 1610 р.), він передав книгу в дар чигиринській церкві.

Такий сценарій швидкої зміни власника євангелія доволі вірогідний. Якщо визнати, що А.Бут так чи інакше був побожною людиною – адже він виступив у відомій нам ролі дарувальника, то його мусило непокоїти попередження про Божу кару за свавільне вилучення євангелія із Стародубського монастиря, яке зробила у своєму вкладному записі А.Уколова. Інакше кажучи, це попередження явно не налаштовувало А.Бута довго тримати євангеліє в себе. До того ж релігійні почуття та свідомість цього козака застерігали його від того, щоб перейти певну етичну межу, а саме – пошкодити вкладні записи своїх попередників, аби позбутися якщо не докорів сумління, то неприємних і невигідних для себе нагадувань. Варто зазначити, що в XVII ст. мали місце випадки подібних пошкоджень вкладних записів у церковних книгах. Так, 1630 р. якийсь Євстафій (Остафій) зі своїм сином Юрком подарували одній церкві євангеліє («Сию начєртаємую книгу єнгєлиє напрєстолъноє»), застерігши духовних і світських осіб від винесення його з цього храму. Проте дане застереження не подіяло: в євангелії з'явилися нові вкладні записи, а запис Євстафія та Юрка підчищений аж до дірок, щоб приховати повідомлення про те, в яку саме церкву подарували книгу[18].

Той факт, що А.Бут пожертвував євангеліє церкві Пречистої Богородиці, а не якомусь іншому храму в Чигирині*, вочевидь був невипадковий. Адже цей жертводавець чинив так само, як його попередники – власники євангелія, котрі обирали для своїх дарів храми Пречистої Богородиці. Прикметно, що І.Боретинський, який, вірогідно, узяв це євангеліє з чигиринської церкви Пречистої Богородиці, 1709 р. подарував його якомусь священнослужителю Василю Іванову з тією умовою, щоб воно було передане в церкву Пречистої Богородиці[19].

Про час появи вкладного запису А.Бута сиґналізують особливості його письма. Деякі сучасні дослідники вважають, що «рукописи, писані скорописом, не

(Скарга О.Оличанки Вороніної на Я.Збаразького, 16.VII.1590 // Центральний державний історичний архів України в м.Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф.11. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.12–13. *Цей документ із певними лакунами та неточностями опублікував В.Мойсієнко. Див.:* Акти Житомирського ґродського уряду: 1590 р., 1635 р. / Підгот. до вид. В.М.Мойсієнко. – Житомир, 2004. – С.59–62).

** У той час у Чигирині, окрім церкви Пречистої Богородиці (Пречистенської), було принаймні ще два храми: Свято-Спаський та Петрівський. Усі вони названі в духівниці чигиринського козака Тишка Волевача 1600 р. Перелічені чигиринські церкви, а також Микільська церква фіґурують у заповіті обозного Війська Запорозького Івана Волевача 1650 р.* (Духовний заповіт Т.Волевача, 8.VIII.1600 // Каманин И.М. Материалы по истории казацкого землевладения (1498–1668 гг.): У кн.: ЧИОНЛ. – К., 1894. – Кн.8. – С.13–15; Духовний заповіт І.Волевача, 1650 // ЦДІАУК.– Ф.221. – Оп.1. – Спр.183. –Арк.1 зв., 2).

становлять для фахівців труднощів визначення їхнього походження, бо палеографічні критерії українського скоропису для цього достатньо розроблені»[20]. Утім, підстав для такого оптимізму, очевидно, немає. Насправді відповідні критерії та класифікації, що існують на сьогодні, не дають можливості встановити без похибок час появи недатованих текстів, написаних українським скорописом.

Щоби внести ясність у питання, яке розглядається, потрібно зіставити палеографічні характеристики вкладного запису А.Бута, а також інших репрезентативних джерел, у тому числі документів станових судів в Україні кінця XVI – 20-х рр. XVII ст. (вибір цих хронологічних меж пояснюється тим, що щонайбільше стільки часу А.Бут міг бути у Війську Запорізькому до його обрання гетьманом у 1630 р., про подальшу ж його долю відомостей немає). Проте навіть за умови виконання такого величезного обсягу роботи, зробити однозначний висновок про час складення вкладного запису А.Бута навряд чи вдалося б. Адже деякі характерні для нього форми написання графем зустрічаються в рукописних текстах, датованих як різними десятиліттями другої половини XVI ст., так і першої половини XVII ст., приміром, тексті реєстру Чернігівського полку 1649 р.[21] (гадають, що він написаний рукою військового писаря Івана Виговського)[22].

Через це спробуємо виконати значно вужче й більш прагматичне дослідницьке завдання. Ідеться про з'ясування того, наскільки почерк козака – дарувальника євангелія чигиринській церкві був характерний для письма документів Київського воєводства початку другого десятиліття XVII ст., що дало б певні арґументи «за» або «проти» стосовно версії про переміщення в цей час названої книги зі Стародуба до Чигирина.

Отже, вкладний запис А.Бута написано доволі дрібним, каліграфічним почерком, прикметними палеографічними ознаками якого є:

1) видовжені, з помірним нахилом вправо й дещо загнуті на кінцях у протилежний бік підрядкові елементи літер **р, у, х, ц, щ** (частково це стосується літери **д**);

2) вугласта конфіґурація рядкової частини деяких графем: **р** – має форму гострого трикутника; **о, ю** схожі на загострений вгорі (іноді – внизу) еліпс; **а** – нагадує малу прописну літеру сучасного українського алфавіту **и**, з'єднану зверху паралельною до рядка рискою; **в, ѣ** – верхній частині (рідше – нижній) цих літер надано форму гострого трикутника;

3) літера **ш**, що подібна до відповідної малої прописної літери сучасного українського алфавіту і підкреслена рискою.

4) літера **б**, котра написана в кілька прийомів руки, постає як трикутник, від основи якого проведено вертикальну риску, обмежену горизонтально зорієнтованою хвилястою лінією, що ширша за всю графему (в одному випадку з основи «трикутника» літери **б** виходить вертикальна риска, яка під гострим кутом повертає вліво вниз); майже за аналогічним принципом написано літеру **ѣ**;

5) літери **п** і **т** мають відповідно дві й три вертикальних, дещо зігнутих риски, над якими зверху проведено горизонтальне з'єднання;

6) роздільне (за незначними винятками) написання рядкових літер у словах з невеликим нахилом вправо та елементами потовщень; досить рівні рядки – попри те, що писати доводилося на краю аркушів товстої книги.

Загалом можна стверджувати, що в графічній системі, якою вирізняється почерк А.Бута, більшою або меншою мірою простежуються риси півуставу. Свідченням таких традиціоналістських прикмет письма є те, що у вкладному записі козака-дарувальника літери **д, є, л, м, н, о, п, р, с, т, х, ч, ш, щ, ь, ѣ, ю, ѡ** майже тотожні, або ж є варіаціями начерків відповідних півуставних літер, що зустрічаються на сторінках тексту євангелія, на берегах яких зроблено вкладний запис[23].

Традиціоналістські риси письма, що простежуються в тексті вкладного запису А.Бута, означають як певне тяжіння до півуставу, так і, одночасно, тією чи іншою мірою подібність його почерку до рукописних текстів другої половини

XVI ст. Ідеться, приміром, про форми написання рядкових графем **д, з, и, л, м, н, о, п, р, с, т, у, ц, ч**, що властиве для деяких урядових документів Великого князівства Литовського[24]. Те ж саме можна сказати про окремі записи в житомирських ґродських книгах 1590 р., в яких можна знайти літери, схожі за написанням до вкладного запису А.Бута, як-от: рядкові **г, д, ε, з, и, к, л, м, н, п, с**, виносна – **м)**[25].

Для з'ясування питання, яке розглядається, принципово важливим є те, що серед наявних у житомирських ґродських книгах різних почерків[26] зустрічаються такі, котрі порівняно з іншими мають найбільший ступінь подібності з почерком А.Бута. Існують підстави стверджувати, що зазначені записи в житомирських ґродських книгах зустрічаються в хронологічних межах середини першого десятиліття – перших років другого десятиліття XVII ст.[27]

Водночас упродовж перших десятиліть XVII ст. в записах у житомирських ґродських книгах дедалі виразнішими ставали риси, спричинені швидким темпом письма: збільшення нахилу літер вправо, зростання випадків з'єднаного написання літер у словах, поява вельми видовжених нижніх та верхніх елементів графем, несуцільне написання всіх елементів літери **д**, випадки написання в один прийом літери **п**, неоднакова величина літер у словах тощо[28].

Стосувалося це, звісно, також тогочасних книг інших станових судових установ, наприклад володимирських земських книг[29], або луцьких земських книг[30]. Зазначені палеографічні особливості простежуються також у так званому київському письмі*. Прикладом того, як це письмо набувало ознак розмашистого скоропису, може служити почерк одного документа за 1618 р., що був складений за велінням архімандрита Києво-Печерського монастиря Єлисея Плетенецького[31].

Потрібно наголосити, що така манера письма вступала в суперечність із квазіпівуставними засадами письма, на якому ґрунтувався вкладний запис А.Бута (переважно роздільне написання літер у словах, доволі пропорційні й чіткі начерки графем, що тяжіють до простих геометричних форм). Утім, обидві зазначені тенденції в розвитку українського скоропису могли в тій чи іншій формі проявлятися навіть у межах одного документа. Так, у написаному рукою писаря документі Київського маґістрату від 27 серпня 1622 р. стосовно продажу будинку київськими міщанами Шохами, на початку слів зустрічається розмашисто написана літера **к**, що значно піднімається над рядком; з – із вельми видовженим підрядковим елементом; **п** – у формі півдуги з ніжкою посередині, а також деякі інші ознаки скорописної манери письма. Проте, у цьому тексті переважать риси, що зближують його з письмом вкладного запису А.Бута, зокрема це стосується написання літер **в, г, д, и, о, н, у, ц**, надрядкового **з**. Тим часом, підпис даного документа, зроблений власноруч війтом Федором Ходикою, вирізняється неабиякою розмашистістю, надзвичайно великими верхніми та нижніми елементами графем, що утворюють вигадливі згини, петлі та завитки[32].

Для перевірки версії про появу вкладного запису А.Бута близько 1610 р. важливо порівняти даний текст з іншими вкладними записами в церковних книгах, що були зроблені на межі першого та другого десятиліття на Київщині. Певна можливість для такого порівняльного аналізу існує, адже в нашому розпорядженні є вкладний запис у євангелії, що його 1610 р. зробив київський райця Фіріян Іванович: «року б҃ж **а х҃ і** [1610] м҃ца фє*в*ралѧ в҃ [2] днѧ. сіє єва*н*-

* *Про «київське письмо» детальніше див.:* Каманин И. Главные моменты в истории южнорусского письма в XV–XVIII вв. // Палеографический изборник. Материалы по истории южнорусского письма в XV–XVIII вв. – К., 1899. – Вып.1. – С.19; Панашенко В.В. Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст. (На матеріалах Лівобережної України). – К., 1974.

гєлїє надалъ вєчно непорушнѡ на *х*рамъ бж҃ыи къ вознєсєнїю, во *г*[р]адє кїєвє на ѡ*т*пущєниє грѣховъ панъ фирим҃ан ивановичъ мєщанїнъ и ра*и*ца киє*в*скїи, а хтобы мѣлъ сию кнїгоу єва*н*гелїє о*т* храма божого потаєм*н*о взм҃ати и м҃ким*ж*є ко҃дьвєкъ ѡ҃бычаєм ѡ*т*далити єє хтѡ мѣлъ ѡ*т* храма в києвє боуди клм҃тва свты*х* ѡ*т*ц҃ъ… ижє в нїкєи, и таковы*и* розсоудитсм҃ со *м*ною на

с*т*рашном соудє хс҃твє пр*ед* судъ справє*д*ливы*м*, которы*и* воздасть ко*ж*дому по дѣлом єгѡ»[33].

У наведеному тексті насамперед впадає в очі те, що він написаний за канонами півуставного письма. Чому Фіріян Іванович у своєму вкладному записі скористався півуставом? Навряд чи може бути сумнів у тому, що цей київський райця, так само, як і інші представники міського самоврядування на маґдебурзькому праві, умів писати скорописом, адже до цього їх, безперечно, спонукали адміністративно-судові, господарські та інші обставини тогочасного життя. Як видається, Фіріян Іванович послугувався півуставом через власні установки релігійної свідомості, конфесійні уявлення та естетичні уподобання, що проявилися в урочистий момент – при даруванні церкві євангелія заради прощення гріхів. Те, що подібний акт був вельми значущою подією в житті віруючого, підтверджує запис у цьому ж євангелії, який зробив інтроліґатор (палітурник) із Пінська Іван Василевич. Він пафосно наголосив, що в Богом береженому Києві він переплів євангеліє* завдяки хвалебним трудам київського райці, який керувався високими помисл҃ами («Сиє єва*н*гєлиє на*п*рєсто*л*ноє азъ много грѣшны*и* ива*н*ъ василєвичъ рдо҃мъ ис пи*н*ска зытрѣликгова*л*ъ єсми во бого спасаєм*о*м градє Києвє на*к*ладо*м* и стара*н*ємъ пана фирияна мєщанина и ра*и*цы Києвъского, року **а х҃ i** [1610] мс҃ца фе*в*раля пе*р*вого дня»). Прикметно, що цей запис зроблено скорописом, який має низку спільних рис із почерком А.Бута[34].

Якщо розглядати вкладні записи Ф.Івановича та А.Бута як специфічні тогочасні документи, то в структурі їхнього диплома можна вирізнити однакові компоненти (окремі з них, щоправда, стоять у них у різних місцях):

а) позначення предмета дарування: сіє єва*н*гєлїє / сиє єва*н*гєлиє;

б) оголошення про дар та його спосіб: надалъ вєчно непорушнѡ / ѡправи*л* срѣбром;

в) позначення імені дарувальника, його соціально-правового статусу та роду занять: панъ фирим҃ан ивановичъ мєщанїнъ и ра*и*ца киє*в*скїи / Бу*т* ан*т*он коношєви*ч* коза*к* воиска запоро*з*кого;

г) викладення мотивів дару: на ѡ*т*пущєниє грѣховъ / за ѡ*т*пущєниє грѣхо*в* свои*х* и за ѡ*т*тца своєго коноша. и за матєрь свою Пелагію;

д) визначення того, кому призначено дар: на *х*рамъ бж҃ыи къ вознєсєнїю, во *г*[р]адє кїєвє / до храму прє҃стои Бц҃и чигрин*с*кои.

На відміну від козака А.Бута, райця Ф.Іванович, який, безперечно, був добре знайомий із тогочасною діловодною практикою, подав на початку свого вкладного запису дату, а також чимало місця присвятив забороні порушувати свою волю як дарувальника. Стосовно того, чому А.Бут не вдався до заборонної формули вкладного запису, то, очевидно, це сталося через те, що її використала по-

* *У вкладному записі, зробленому 1694 р. ігуменом та ченцями київського Межигірського монастиря, є деяка інформація про подальшу історію цього євангелія: воно було подароване ними Покровському храму містечка Гостомеля:* «року бж҃ого народженя **а х҃ г д** [1694] мс҃ца апрѣля **s҃ i** [16] дня. Надалисмо сиє стоє єил҃еє прєстолноє храму Покрова Прс҃ъє бц҃ѣ мѣстечъка Гостомля за спсениє своє. я ієромона*х* фєѡдоси*и* васко*вски* ігумнєнъ Мєжиго*р*ский Києвскии зо всєю ѡ хр҃ст҃ѣ братиєю моєю» (РГБ. ОР. –Ф.152. – №63. –Л.71).

передня дарувальниця євангелія – А.Уколова, тоді як це євангеліє, попри такий попереджувальний запис, було насильно забране зі Стародубського монастиря.

Загалом можна стверджувати, що вкладні записи Ф.Івановича та А.Бута складені за вельми подібною структурною схемою. Попри доволі традиційний для XVII ст. характер цієї схеми, вона специфічно проявилася в конкретних деталях текстів, які розглядаються. Так, якщо в них неявно є пункт про станову належність та рід занять дарувальника, то в ряді вкладних записів більш пізнього періоду він трансформований у загальний визначник «раб божий» – як це зроблено, наприклад, в одному вкладному записі за 1630 р.[35]

Отже, факт побудови вкладних записів Ф.Івановича та А.Бута за певним усталеним композиційним каноном, який у своїй основі дзеркально повторюється в обох текстах, а також наявність у них лексичних збігів, можна розглядати як указівку на те, що вони були написані приблизно в один час.

На користь висновку про те, що вкладний запис А.Бута був зроблений близько 1610 р. свідчать також розглянуті вище палеографічні особливості вкладного запису А.Бута, власне тяжіння цього автора не так до скорописних новацій перших десятиліть XVII ст., як, радше, архетипних графічних форм півуставу. Досить промовистою вказівкою на написання А.Бутом свого вкладного запису близько 1610 р. є існування в близьких до названої дати хронологічних межах першого та другого десятиліть XVII ст. у рукописних текстах Київщини почерків, що були подібні до почерку цього запорозького козака.

Ідентифікація особи у вкладному записі А.Бута

Вкладний запис А.Бута містить інформацію про те, як у перші десятиліття XVII ст. в козацькому середовищі ідентифікували особу. Утім, це не означає, що, приміром, відповідь на питання, чи мав цей дарувальник євангелія прізвище в сучасному розумінні цього слова лежить на поверхні і є очевидною. Розгляд даного джерела під таким кутом зору потребує попереднього окреслення найістотніших теоретичних узагальнень та спостережень, що з'явилися в процесі вивчення української історичної антропонімії (особових назв)[36].

Зазначимо, що вже із започаткуванням наукового вивчення історичних українських особових імен були спроби розглядати їх, спираючись на певні класифікації, як-от: окремо вирізняти прізвища (прізвиська), утворені від хресного імені матері або батька[37]. Привертають увагу емпіричні пошуки деяких істориків, спрямовані на розмежування таких понять антропоніміки, як прізвище та прізвисько. Наприклад, Б.Барвінський виходив із того, що в XV–XVI ст. одним зі шляхів виникнення родових прізвищ у шляхетському середовищі Перемишльщини був патронімічний, тобто вони утворювалися від імені батька. Причому так само могли з'являтися шляхетські прізвиська, які переходили з покоління в покоління, іноді зовсім витісняючи родове прізвище й перебираючи роль останнього. За спостереженням Б.Барвінського, через подібний механізм було втрачене шляхетське родове прізвище в предків П.Конашевича-Сагайдачного. Щодо ідентифікації останнього, то, як доводив історик, «Конашевич» – це патронімічне прізвисько, котрим гетьман підписував документи. Воно виникло не від імені батька Петра, а якогось його віддаленого предка, тоді як «Сагайдачний» – прізвисько, що йому дали козаки. Родове прізвище, що його мали колись предки П.Сагайдачного, як запевняв Б.Барвінський, було «Попелі». Цей шляхетський рід дослідник називає Конашевичами-Попелями, іноді – Попелями-Кунашевичами (прикметно, що згаданий автор використовував невластиві для сучасної антропоніміки терміни та поняття: «назвисько», що його сучасним відповідником є «прізвище»; «прізвище» – «прізвисько»; «патронімічне назвисько» – «патронімічне прізвище»; «патронімічне прізвище» – «патронімічне прізвисько»)[38].

Як видно, Б.Барвінський виходив із того, що шляхетське прізвисько в принципі могло з часом трансформуватися в прізвище. Утім, якихось критеріїв стосовно такого перетворення він не назвав. За логікою історика, навіть якщо прізвисько передавалося в спадок у роді від покоління до покоління й особа, яка його мала, підписувала ним документи (як у випадку з П.Конашевичем-Сагайдачним), то воно могло й далі залишатися прізвиськом.

Подібні твердження радше є принагідно висловленими суб'єктивними гадками, аніж джерельно вивіреною науковою концепцією. Тим часом, у працях вітчизняних вчених-філологів другої половини XX ст. дослідження питань української історичної антропонімії, у тому числі генезис українських прізвищ, набуло рис системності. Попри те, що застосування суто філологічного дослідницького інструментарію не спричинило появи якихось неспростовних постулатів та аксіом у цій сфері наукового пізнання, однак дало змогу виразніше окреслити певні особливості функціонування особових назв у конкретно-історичній практиці. Так, дослідниця актової мови XIV–XV ст. Л.Гумецька дійшла висновку, що деякі компоненти тогочасної української антропонімійної системи могли виконувати функцію прізвищ у сучасному розумінні. Ідеться, зокрема, про патронімічні особові назви, що утворилися від церковних імен (у ряді випадків такі назви фіґурували як прізвисько або ім'я та по батькові в сучасному розумінні)[39].

У спеціальній літературі зверталася увага на те, що особові назви, які виконували таку своєрідну функцію прізвищ, досить часто існували в часових межах тільки одного покоління й не передавалися в спадок. На думку В.Німчука, термінологічно це явище правомірно окреслити як «однопоколінні прізвища»[40].

На особливу увагу заслуговує концептуальне спрямування праць М.Худаша, які справили помітний вплив на становлення української історичної антропоніміки, зокрема, щодо покомпонентної класифікації давнього антропонімійного матеріалу. Як і Л.Гумецька та В.Німчук, цей учений виходив із засновку, що в минулі століття в українській антропонімійній системі існував специфічний клас антропонімів, основні риси яких притаманні й сучасним прізвищам*. Проте, погляди цього вченого на дане питання помітно відрізняються від дослідницької позиції згаданих вище філологів. У цьому переконує й запропоноване ним для антропонімійних фактів минулого поняття «прізвище», що зводиться до наступного: «Прізвище – це додаване до власного імені (або власного імені й назви по батькові), спадкове, незмінне офіційне родинне найменування, яке передається від батька до шлюбних дітей (від матері – до нешлюбних дітей), при шлюбі від чоловіка до дружини й має уже більшу, ніж двопоколінну традицію вживання»[41].

Як видно, для М.Худаша прізвище – категорія насамперед політико-юридична. На його переконання, особові назви, що додавалися до власних імен, перетворювалися на прізвище тільки із законодавчим унормуванням цих назв, власне запровадженням принципу їх незмінності (дослідник доводить, що українські прізвища в сучасному розумінні цього терміна з'являються тільки на початку 1830-х рр.). Саме з цього часу зазначений принцип став служити критерієм для розрізнення прізвища та прізвиська**. Адже раніше одна особа могла мати декілька прізвищ і під ними по-різному фіґурувати в тих чи інших документах.

** Окресленню сучасного розуміння прізвища М.Худаш присвятив таку дефініцію: «Прізвище – це набуте відразу після народження в спадок від батька або (у передбачених законом випадках) матері офіційно закріплене за конкретним родом незмінне спадкове найменування особи, яке при реєстрації шлюбу переходить від чоловіка до дружини або навпаки, і в офіційній практиці називання в обов'язковому порядку додається до власного імені і назви по батькові»* (Худаш М.Л. З історії української антропонімії. – С.87).

*** М.Худаш уважає, що «прізвиська – це особові назви, яких люди набувають у побутовому оточенні мимоволі, часто випадково, у різні періоди свого життя за тією чи*

Окрім того, особу могли записати в одному випадку, приміром, за іменем батька, у другому – за його прізвиськом, у третьому – за власною назвою тощо.

М.Худаш наголошує, що прізвищами ставали тільки ті особові назви, котрі функціонували як спадкові родинні найменування понад два покоління, тобто, як мінімум – три покоління. До «запровадження кодифікації права й державної внормованості особових назв» в українській антропонімійній системі існували особові назви «типу прізвищ» або «прізвищеві назви», які «ніби виконували роль прізвищ». Досить часто тогочасні патронімічні та патронімічні особові назви та назви осіб за професією не являли собою закріплені за родом спадкові назви: це були тільки прямі назви по батькові чи матері, а також апелятиви (загальні назви), які вказували на професію або заняття конкретної особи. Утворені від топонімів назви також часто вказували на місце народження чи проживання особи. Водночас М.Худаш визнає, що в таку схему не вписувалися шляхетські особові назви, які вже в XV–XVI ст. іноді «мали основні ознаки прізвищ». Схоже, що цей дослідник, попри політико-юридичну спрямованість його теорії прізвищ, схилявся до думки, що шляхтичі, а у XVIII ст. – козацька старшина, усе ж мали прізвища («Про стабільність українських прізвищ можна говорити лише стосовно української шляхти, а з XVIII ст. – новоспеченого дворянства»)[42].

Таким чином, запропонована М.Худашем теорія виникнення українських прізвищ враховує як лінґвістичні, так і позалінґвістичні аспекти їх історичного формування та розвитку. Упадає в очі, що названий автор схильний оцінювати антропонімійні факти та процеси минулого з поправкою на відносно пізній реґулюючий вплив держави в сфері офіційного вживання особових назв, насамперед адміністративно-юридичній практиці, завдяки чому став торжествувати принцип незмінності й спадковості прізвищ.

Можна стверджувати, що такий підхід до розгляду антропонімійної ситуації в Україні XIV–XVIII ст. має вразливі місця. Якщо строго дотримуватися постулату, згідно з яким прізвища своєю появою завдячують законодавчому внормуванню особових назв, то доведеться визнати, що до початку XIX ст. в Україні не існувало прізвищ. Тим часом і сам М.Худаш не готовий до такого радикального висновку, оскільки змушений визнати факт стабільності прізвищ насамперед у шляхетському середовищі.

Потрібно зазначити, що хоча відповідні шляхетські особові назви справді мали риси, які відповідають сучасним уявленням про незмінність і спадковість прізвищ, однак подібні прояви антропонімійного процесу не були тотальними й незворотними, оскільки впродовж XV–XVII ст. не припинявся процес відпарощення родових гілок шляхти, що відповідним чином відображалося в особових назвах. Не можна нехтувати й тим, що існував неоднаковий механізм успадкування шляхетських родових назв представниками чоловічої та жіночої статі, а в юридичних документах могли вживатися різні варіанти ідентифікації однієї й тієї ж самої особи.

Так, у позові до Володимирського земського суду в справі про потраву сіножаті (жовтень 1600 р.), дружину позивача – шляхтича Матіяша Іваницького, ідентифіковано, по-перше, за розгорнутим описовим окресленням, що побудоване за такою схемою: титул + церковно-календарне ім'я в народній адаптованій формі + іменування по батькові від його родового прізвища + указівка на ім'я

іншою зовнішньою або внутрішньою властивістю чи якимось надзвичайним випадком, що з ним трапився, і під якими вони потім відомі лише в близькому оточенні». Причому до прізвиськ не належать прямі іменування по батькові, матері, інших особах. Не є прізвиськами «і самі апелятивні іменування, різні атрибутивні окреслення типу Іван гуменний, Петро подвірний, Семен пасічник, Федір ткач, Степан коваль, якщо справді ці люди названі саме за професією або заняттям» (Худаш М.Л. Вказ. праця. – С.91, 100).

та прізвище померлого чоловіка + іменування за ім'ям і прізвищем другого чоловіка в прикметниковій формі жіночого роду («урожоноє кнѫжны Маруши Курцевичовны, позосталоє малжонки зошлого Криштофа Мєшковского, а тепєрєшнєє Матияшовоє Иваницкоє»). Як видно, дружина М.Іваницького успадкувала прізвище батька *Курцевич* у видозміненій, власне патронімічній формі – *Курцевичівна*, а також набула кілька ідентифікаційних окреслень через свої одруження. По друге, ця особа фіґурує в даному документі також тільки за титулом «пані» та прізвищем свого другого чоловіка: «пани Иваницкая», що можна розцінити як прояв варіативності окремих елементів тогочасної антропонімійної системи. Подібне спостерігається й у тому, як ідентифіковано шляхтича-відповідача в цій судовій справі: в одному випадку його записано як Іван Гнівош Овлучимський, а в іншому – Іван Гнівошович Овлучимський («пана Ивана Гнєвоша Овлучимского; урожоному Иванови Гнєвошовичови Овлучимскому»)[43].

Подібні приклади, яких можна навести чимало, виразно вказують на те, що на початку XVII ст. навіть представники привілейованого соціального стану не підлягали однаковим і повністю уніфікованим правилам щодо вживання особових назв. Водночас, як зазначалося, шляхетські родові назви передавалися з покоління в покоління. Причому в XVI–XVII ст. риси стабільності особових назв, що виконували функції прізвищ, проявлялися не тільки в шляхетському середовищі. Свідченням цього може бути, приміром, така генеалогічна схема козацького роду Волевачів*:

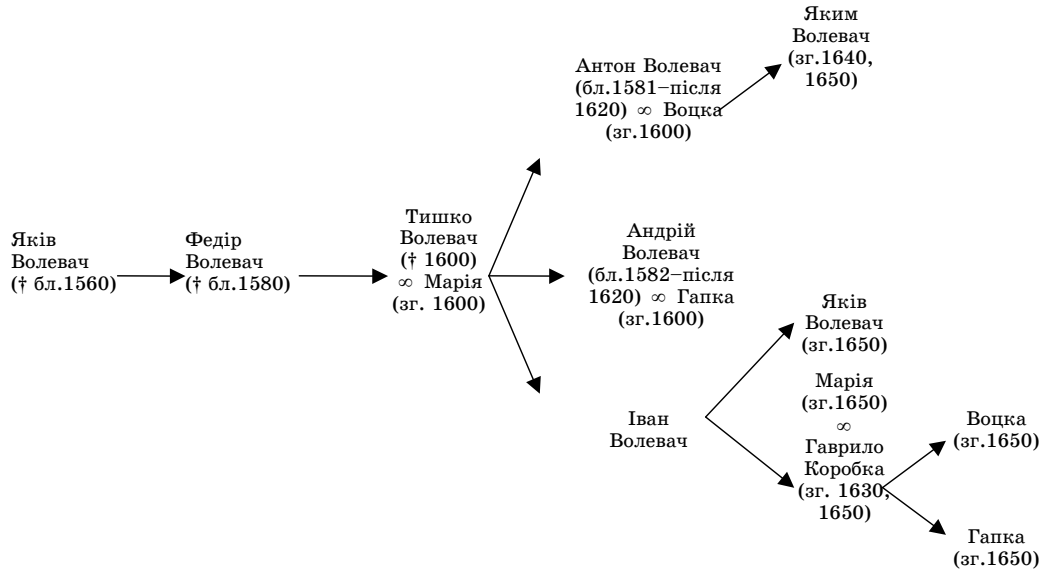

Як видно з наведеної схеми, представники роду Волевачів по чоловічій лінії зберігали свою родову назву принаймні впродовж п'яти поколінь – приблизно з середини XVI до середини XVII ст. (протягом цього часу вони неодноразово фіґурували як «Волевачі» в різних юридичних документах). Отже, даний козацький рід у цьому відношенні нічим не відрізнявся від типових шляхетських родів.

---

* *Ця схема базується, зокрема, на даних заповіту, який 8 серпня 1600 р. склав* «Тишъко Федоровичъ Волевачъ, обыватель и козакъ чигринский» *та заповіту, що його 2 листопада 1650 р. зробив* «Иванъ Тихоновичъ Волявачъ, обозній воиска Запорозжского, обиватєль чиєринскій» (Каманин И.М. Материалы по истории казацкого землевладения (1494–1668). – С.13–15; Духовний заповіт І.Волевача, 1650. – Арк.1–2 зв.).

На наш погляд, при вивченні українських прізвищ періоду, який розглядається, важливо не тільки з'ясувати те, чи проходять відповідні особові назви стадію спадкового вживання, що, до речі, далеко не завжди вдається простежити за джерелами. Не менш важливо встановити, чи виконують вони загальну ідентифікаційну функцію стосовно особи (тобто безвідносно до ситуативних якісних характеристик останньої) в різних сферах публічного життя суспільства й держави: адміністративній, юридичній, політико-правовій, конфесійній тощо. Адже саме завдяки такій функції ототожнення ці особові назви ставали прізвищами, власне набували історичної форми прізвищ.

Звісно, що для того, щоб в кожному конкретному випадку з'ясувати, який компонент антропонімійної системи є прізвищем, а який – тільки загальна назва, потрібно застосовувати спеціальні методи дослідження й диференційовано підходити до використання джерел. Адже залежно від виду й характеру цих джерел антропонімійний матеріал може мати різне інформаційне навантаження. Наприклад, переліки ремісників статистичного характеру в поборових реєстрах* дають набагато вужчий зріз антропонімійних фактів, аніж, наприклад, заповіти або угоди купівлі-продажу нерухомого та рухомого майна, головні фіґуранти яких удавалися до самоідентифікації.

Як уважають деякі дослідники, з'ясовувати в кожному конкретному випадку, де в джерелах особова назва, а де апелятивне окреслення – не тільки зайвий клопіт, а й, мовляв, шкідлива річ, оскільки подібна деталізація призводить до термінологічної нестабільності („застосування цього принципу вимагало б попереднього встановлення характеру кожного такого іменування, тобто елемента дослідження, а сумарно за такої практики довелося б застосовувати цілу класифікаційну схему, що абсолютно не сприяло б термінологічній стабільності ні в антропоніміці, ні в мовній дійсності»)[44].

Отже, у вкладному записі в євангелії А.Бут подав про свою особу такі відомості: «Бут Антон Конашевич, козак Війська Запорозького». Якщо розглядати дане ідентифікаційне окреслення як модель антропонімійної системи з певною структурою, то що являє собою перший структурний компонент цієї системи, представлений лексемою «Бут»? Чи не конкретна це вказівка на рід заняття, яким, можливо, А.Бут заробляв собі на хліб? Адже відомо, що в XVII ст. «бутом» називали перекладача[45]. Хоча джерела не дають можливості з'ясувати, як саме названий козак набув іменування «Бут» (наприклад, воно перейшло до нього в спадок від батька, котрий був «бутом», або виникло як козацьке прізвисько), однак існують підстави стверджувати, що в даному випадку не йдеться про певне заняття або професію. У цьому переконує текстуальний фраґмент, пов'язаний з особою А.Бута, наявний у договорі, що його 8 червня 1630 р. під Переяславом уклали представники запорізької старшини з С.Конецьпольським:

---

* *Певне уявлення про такого роду джерела дає, зокрема, перелік «Ремісники, які мешкають в убогих халупах», наявний у поборовому реєстрі (1576 р.) містечка Красилова: чоботар, дуботовк, коваль, кушнір, кушнір, Ганок ситник, кравець* (ЦДІАУК. – Ф.44. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.631), *а також перелік із поборового реєстру (1576 р.) міста Дубна, озаглавлений «Ремісники, які мають городи при вуличних будинках»: Дмитро швець, Ивашко Жилич швець, Васько кравець, Лазор бондар, Савка дуботовк, Яцько коваль, Лук'ян римар, Петраш бондар, Роман шаповал, Стецько слюсар, Пархом кушнір, Олексій коваль, Тит бондар, Іванюта ситник, Мицько різник, Єсько пекар, Петрик швець, сідляр, коваль, дуботовк, воскобійник, постригач, кравчик, Стецько сумник, чоботар, котляр, швець* (ЦДІАУК. – Ф.44. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.618 зв.). *Неважко переконатися, що іменування на кшталт «бондар», «коваль», «слюсар» – це не власні назви, а означення за професією, про що виразно свідчать і відповідні заголовки даних документів. Як видно, така апелятивна лексика виступає або самостійно, або в певному поєднанні з особовими назвами.*

«товариство Війська Зап[орозького] й[ого] к[оролівської] м[илості], яке на цей час є під реґіментом Антона Бута»[46].

Як видно, слово «Бут» у цьому політико-правовому документі вжите з метою офіційної ідентифікації особи запорізького гетьмана. Дана обставина виразно сиґналізує про те, що «Бут» не апелятив, а особова назва, котра виконує функцію прізвища. Цю думку вочевидь підтверджує й той факт, що, як зазначалося, у моделі антропонімійної системи, на котру при ідентифікації власної особи неявно спирався козак – дарувальник євангелія чигиринській церкві, слово «Бут» фіґурує на передньому плані. Як можна судити з тогочасного антропонімійного матеріалу, така структурна побудова багатокомпонентного іменування, в якому, отже, першим елементом виступає апелятив, навряд чи була можлива.

Другий структурний елемент іменування, що його навів автор вкладного запису в євангелії, не викликає жодних сумнівів: Антон – це, безперечно, його церковно-календарне ім'я. Цілком зрозуміла й кінцівка цього іменування: «козак Війська Запорозького», що являє собою описове апелятивне іменування за станово-корпоративною належністю. Прикметно, що в даному випадку інституційну назву Війська Запорозького подано в скороченому варіанті порівняно з усталеною її формою, на яку зазвичай спиралася запорозька канцелярія в офіційному листуванні. Ідеться про опущення А.Бутом змістової прив'язки Війська Запорозького до політичної системи Речі Посполитої: «його королівської милості». Пояснювалося це як особистісним характером вкладного запису А.Бута, що не вимагало дотримуватися політично вивіреного «протоколу», так і тим, що інституційна назва в самодостатній, суверенно забарвленій формі – «Військо Запорізьке» була міцно закорінена в «масовій» свідомості козацького загалу. Недарма навіть на надгробках козаків, які загинули на війні, причому на «королівській послузі», можна було прочитати наведену вище питомо козацьку назву їхнього Війська як політичного інституту. У цьому переконує фраґмент напису 1611 р. на шиферному надгробку, що його знайшли учасники архітектурно-археологічної експедиції Інституту археології НАНУ під керівництвом доктора історичних наук Г.Ю.Івакіна під час досліджень території Михайлівського Золотоверхого монастиря (1996–1999 рр.). В уцілілому фраґменті епітафії, вирізьбленої на шиферному надгробку (вірогідно, його виготовлено з плит, що ними в давньоруські часи було вимощено підлогу храму), ідеться про смерть якогось «козака Війська Запорізького», котрий 1611 р. поліг під Курським, перебуваючи в Московській державі «на королівській послузі» („коза*к* воис*к*а запоро*з*ко*го* і уби*т* на по*с*лузе к*р* є м*л*… в мо*с*кве по*д* кгу*р*ском року х҃а҃і [1611]»)[47].

Неважко здогадатися, що назва «Коношевич» у вкладному записі, який розглядається, утворилася від власного імені батька Антона (якого звали Конош) за допомогою патронімічного суфікса **-евич**. Однак чи можна стверджувати, що *Коношевич* – це пряма назва Антона по батькові? Можливо, це прізвище в тогочасному розумінні? З огляду на модель сучасної трийменної української антропонімійної системи (власне ім'я + назва по батькові + прізвище) це, вочевидь, мала б бути назва по батькові.

А проте існують джерельні дані, які дають стосовно цього дещо іншу вказівку. Ідеться про підпис запорозького листа, якого в червні 1630 р. отримав С.Конецьпольський: «Антон Конашевич, старший з Військом й[ого] к[оролівської] м[илості] Запорозьким»[48]. Із наведеного підпису випливає, що додана до церковно-календарного імені *Антон* патронімічна назва *Конашевич* виконує функцію ідентифікації особи запорозького гетьмана в межах офіційної титулатури Війська Запорозького як політичного інституту. Це, вочевидь, означає, що в даному документі *Конашевич* – не пряма назва по батькові, а історична форма прізвища.

Таким чином, розгляд вкладного запису А.Бута в євангелії із залученням додаткової інформації про його особу засвідчив наявність в іменуванні *Бут Антон Коношевич, козак Війська Запорозького* двох компонентів, які мали потенціал тогочасного прізвища. З одного боку, це утворена від апелятива особова назва Бут, що пройшла, отже, стадію антропонімізації, а, з іншого боку, патронімічна особова назва *Коношевич*. Причому за певних обставин названі компоненти іменування почергово виступали в ролі історичного прізвища. Така їхня рухливість безперечно свідчила про неусталеність антропонімійної системи, що витворювалася в козацькому середовищі.

Утім, не можна сказати напевне, чи в зазначеному вкладному записі в євангелії особові назви *Бут* та *Коношевич* мали однакове змістове навантаження (як історичні прізвища виконували функцію ототожнення особи), чи остання з цих назв була тільки іменуванням по батькові. Прикметно, що подібна тричленна антропонімійна модель іменування, доповнена апелятивним описом, іноді зустрічається в підписах запорозьких листів: «Дмитро Богданович Барабаш, старший з усім Військом Запорозьким; Дмитро Богданович Барабаш, гетьман з усім рицарством Війська його королівської милості Запорозького»[49]. Не виключено, що політико-інституційний офіціоз, яким вирізнялися ці підписи, зумовлював те, що гетьман ідентифікував свою особу своєрідним подвійним прізвищем, першим елементом якого був патронім *Богданович*, а другим – утворена від апелятива особова назва *Барабаш**.

Яке прізвище мав П.Сагайдачний?

Розгляд питання про ідентифікацію особи козака – дарувальника євангелія чигиринській церкві напевно був би неповний без бодай стислого з'ясування походження особової назви *Конашевич*, що її мав П.Конашевич-Сагайдачний, якому деякі історики приписували авторство вкладного запису в цій книзі. Інтерес до цього питання зумовлюється ще й тим, що П.Сагайдачний був не тільки сучасником А.Бута, а й пройшов схожий кар'єрний шлях у Війську Запорозькому – від простого козака до гетьмана.

У спеціальній літературі давно висловлено припущення, що патронімічну назву *Конашевич* в іменуванні П.Сагайдачного утворено від власного імені його батька – Конон. Уже М.Максимович, якому вдалося ознайомитися з поминальним записом роду П.Сагайдачного в синодику київського Михайлівського Золотоверхого монастиря, висловив припущення, що цей запорозький гетьман був сином «самбірського шляхтича Конона або Коноша Сагайдачного»[50]. Пізніше В.Антонович на розвиток цієї думки зазначав, що *Конашевич* – це не що інше, як назва по батькові П.Сагайдачного: «Петро Сагайдачний, православний дворянин, родом із Самбора в Червоній Русі, був сином Конона (за тогочасною вимовою – Конаша) Сагайдачного, звідки й походить його по батькові «Конашевич», яке зазвичай приймають за родову його назву («фамильное его прозвание»)»[51].

На аналогічних позиціях у цьому питанні стояв і Д.Яворницький, який, зокрема, писав: «Батько Сагайдачного – шляхтич православної віри, на ймення Конон або, по-малоросійськи, Конаш. Звідси й Конашевич означає по батькові, а не подвійне прізвище, як гадали деякі з наших істориків і писали «гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний» чи навіть просто «гетьман Конашевич»[52].

Істотне уточнення зробив О.Чайковський, який також уважав, що «батько Сагайдачного був православний шляхтич по імені Конон, звідки й назва Кона-

* *Серед значень слова «барабаш», є, зокрема, такі: «бродяга», «волоцюга», «зайда»* // Осташ Р.І. До походження прізвищевих назв реєстру (спроба етимологічного словника). – С.528.

шевич». Проте, цей автор слушно назвав помилковою думку про Конона Сагайдачного як батька П.Сагайдачного, оскільки «ім'я Сагайдачний надали гетьманови козаки»[53].

Проведене нами дослідження переконує, що історіографічна версія, згідно з якою *Конашевич* в іменуванні П.Конашевича-Сагайдачного утворено від власного імені його батька, узгоджується з реальним механізмом творення та політико-правового функціонування історичного прізвища-патроніма, що окреслений на прикладі антропонімійного матеріалу, пов'язаного з особою А.Бута. Отже, виходячи з того, що П.Сагайдачний та А.Бут мали батьків на ім'я Конон (Коношь, Конаш, Кунаш), а вкладний запис А.Бута в євангелії переконливо засвідчив: патронімічна назва Конашевич в його іменуванні утворилася саме від власного імені батька за допомогою патронімічного суфіксального форманта **-евич**, то було б вельми необачно стверджувати, що назва *Конашевич* в іменуванні П.Сагайдачного з'явилася якось по-іншому. Навпаки, усе це виразно сиґналізує про те, що зазначені патроніми в іменуванні обох цих козаків / гетьманів утворилися за одним і тим самим принципом. Установленим фактом є те, що П.Сагайдачний підписував документи як «Конашевич» («Кунашевич»), тобто даний патронім набув форми історичного прізвища.

Тим часом, в історіографії існує досі неспростована версія Б.Барвінського, згідно з якою *Конашевич* в іменуванні П.Сагайдачного – це прізвисько, утворене від власного імені якогось його віддаленого предка, тоді як його родове прізвище – *Попель*, що його мали представники шляхетського роду Конашевичів-Попелів. Звісно, що така версія суперечить даним поминального запису роду П.Сагайдачного в синодику київського Михайлівського Золотоверхого монастиря, згідно з яким після імені Петра, котре відкриває цей запис, подане ім'я *Конон*. За ознакою такого структурного розміщення в названому джерелі Конон – це ім'я батька запорізького гетьмана. Даний поминальний запис, що його безсумнівно ретельно, точно й повно зробили ченці київського Михайлівського Золотоверхого монастиря вже по смерті славетного гетьмана на виконання його волі, Б.Барвінський розцінив як ненадійне джерело тільки на тій підставі, що по-перше, він особисто не помітив доказів належності імені *Конон* батькові П.Сагайдачного, по-друге – виявив у поминальному записі імена декого з тих, хто не були родичами запорізького полководця. Причому Б.Барвінського чомусь зовсім не бентежило*, що в записі, який спеціально зроблено для поминання померлих родичів у церкві, не згадано імен тих осіб, яких цей автор волів уважати батьками П.Сагайдачного.

Попри те, що Б.Барвінський опрацював великий масив перемишльських ґродських і земських актів XV–XVI ст., йому довелося визнати, що, по суті, не існує жодних документальних доказів належності П.Сагайдачного до шляхетського роду Конашевичів-Попелів, більше того – в зазначених актах в останні два

---

* *Прикладом того, як Б.Барвінський адаптував до потреб своєї дослідницької версії дані джерел, може бути тлумачення ним повідомлення Й.Єрлича про те, що П.Сагайдачний – шляхтич «od Samboru»: «На мою думку належить висліе Єрлича перекладати таки зовсім дослівно, а саме «від Самбора», бо в ньому добачую тільки загальну вказівку на напрям, відки походив гетьман, навіть без докладнішого означення околиці. Може воно отже значити: «на північ» або «на південь», «на схід» або «на захід», або напр. «на південний схід», «на південний захід» від Самбора й т.д., не означаючи навіть доконче самої Самбірщини, а напр. Дрогобиччину, котра належить до «Підгірських перемиських країв», де по словам Саковича, мав уродитися гетьман». Таке тлумачення даного джерела мало для Б.Барвінського прикладне значення: «означення Єрлича «od Samboru» можна приложити добре до родових гнізд Кунашовичів-Попелів, а саме до села Попелів під Дрогобичем і Котова, зачислюваного … то до Дрогобиччини, то до Самбірщини»* (Барвінський Б. Вказ. праця. – С. 32, 121).

десятиліття XVI ст. немає згадок про «яких небудь «Конашевичів». А проте, щоб пов'язати П.Сагайдачного «не лише хронологічно, але й генеалогічно з віткою Конашевичів-Попелів та вважати його сином одного з синів Васька, зглядно Захара-Занька Кунашовичів», Б.Барвінський щонайменше на кільканадцять років зробив запорізького гетьмана старшим порівняно з його справжнім віком: відніс час його народження до «1560-их, чи може коло 1570-го р.»[54] (питання про час народження П.Сагайдачного потребує окремого розгляду).

Таким чином, переймаючись доведенням шляхетського походження П.Сагайдачного, Б.Барвінський пішов явно хибним шляхом, шукаючи родові корені запорозького гетьмана серед тих представників шляхетства Перемишльщини, в іменуванні яких було «прізвисько» Конашевич. Прикметно, що тенденція відведення ролі наріжного каменя «становому» неґативно позначилася на об'єктивності висновків тих істориків, які відмовляли П.Сагайдачному в шляхетському походженні. Ідеться, насамперед, про А.Лукашевського, який категорично стояв на цій позиції, переплутавши батьків А.Бута з батьками П.Сагайдачного.

Попри те, що А.Лукашевський, безперечно, помилявся з визначенням осіб, які були батьками запорозького гетьмана, він навів чи не найвагоміші в історіографії докази стосовно принципової неможливості того, що П.Сагайдачний належав до шляхетського стану. Історик почерпнув свої арґументи з універсалу Сиґізмунда III від 23 липня 1619 р., зверненого персонально до П.Сагайдачного. Згідно із цим документом, Сиґізмунд III, зокрема, запевнив свого «поштивого» адресата в королівській ласці, узяв під свій захист його самого, дружину й нащадків, наголосивши, що не допустить їх «ніколи, жодній персоні, ні в чому турбувати»[55].

Коментуючи цей універсал, А.Лукашевський зазначив, що якби П.Сагайдачний дійсно належав до шляхти, то зовсім не обов'язково було його брати під королівське покровительство, адже й без цього він перебував би під захистом прав, якими колективно користувалося шляхетство. А проте найважливішим, на думку історика, є те, що Сиґізмунд III у своєму універсалі уникнув загальноприйнятого в ті часи етикетного звернення до представників шляхетського стану, в якому зазвичай фіґурував титул «уроджений». Натомість він використав стосовно персони П.Сагайдачного термін «поштивий», що було формою звертання до «третіх осіб»[56].

Свого часу Б.Барвінський спробував спростувати наведені А.Лукашевським арґументи про нешляхетство П.Сагайдачного в такий спосіб: мовляв, Сиґізмунд III назвав П.Сагайдачного «поштивим», а не «уродженим» через банальний брак правдивих відомостей про запорозького гетьмана. Адже й представники польської політичної еліти, і шляхетський загал стояли на тому, що оскільки він «козак», то, відповідно, не може бути шляхтичем („Собеський бачив в особі гетьмана Конашевича тільки «козака» й через те, як кожний шляхтич у Польщі, дивився на нього як на чоловіка простого походження»)[57].

Такі загальні міркування Б.Барвінського навряд чи переконливі. Адже в польських політичних колах вочевидь знали про наявність серед запорожців також і представників шляхти. В офіційної Варшави було достатньо можливостей для збору достовірної інформації про запорізьких зверхників, у тому числі, як свідчать документи, через інститут королівських комісарів. Малоймовірно, що при королівському дворі не орієнтувалися, хто такий П.Сагайдачний (хоча б тому, що 1618 р. під час московської воєнної кампанії він зустрічався з королевичем Владиславом), а в канцелярії Сиґізмунда III наосліп готували королівський універсал до нього, попередньо не з'ясувавши, як насправді належить його титулувати, або, приміром, напевне знаючи про шляхетське походження запорозького гетьмана, з якихось політичних міркувань відмовили йому в гідному шляхтича титулуванні.

Якщо це так, то чи справедливе твердження А.Лукашевського про те, що П.Сагайдачний не був шляхтичем? Оскільки детальне вивчення станового походження запорозького гетьмана не входить до нашого завдання, зупинимося тільки на порушеному А.Лукашевським аспекті цього питання про взаємозв'язок між фактом взяття королем «поштивого» П.Сагайдачного під свій політико-правовий захист та його реальною становою належністю.

Отже, чи могла певна особа наприкінці другого десятиліття XVII ст. в Речі Посполитій бути шляхтичем, якщо її в соціально-становому відношенні вирізняли як «поштиву»? За спостереженням дослідників, поняття поштивості виступало своєрідним визначником належності до шляхетського стану. Як еквівалент поняття «честь шляхтича», поштивість пов'язувалася з рицарським кодексом честі[58].

Утім, з такого висновку автоматично не випливає, що Сиґізмунд III скористався терміном «поштивий», щоби наголосити на шляхетській гідності П.Сагайдачного. Адже існує достатньо незаперечних джерельних доказів того, що при ідентифікації осіб шляхетського походження ключовими титулами виступали «уроджений» та «шляхетний». Зокрема, це добре видно з вступної частини численних записів судових справ земських судів, де офіційно засвідчували титули позивача та відповідача – уроджений або шляхетний. Такі титули зазвичай дублювали у вступі позовного документа, який зачитували під час судового процесу. І хоча в таких документах декого з шляхтичів – головних фіґурантів судових справ, траплялося, в одному випадку називали «уроджений», а в іншому – «шляхетний», як-от: «да*в*ши сторону позваную, урожоною панею А*н*дрєевую Че*р*нєвскую Я*д*викгу Павловского»; «тобє, шляхє*т*но*и* Андрєево*и* Че*р*нєвско*и* Я*д*видзє Павло*в*ско*го*»[59], проте фактично ніколи – «поштивий».

Прикметно, що до поштивості як категорії шляхетської системи цінностей, котра морально й у правовому відношенні розмежовує шляхтича та простолюдина, нерідко апелювали ті особи, які змушені були доводити своє шляхетське походження. Траплялося, що навіть за суто житейських ситуацій, на рівні повсякденної свідомості, право називатися поштивим розглядалося як арґумент на користь шляхетського статусу. Так, коли під час побутової сварки в Житомирі слуга пана Андрія Немирича Дубницький звинуватив шляхтича Каменського в тому, що він є «хлопом, а не шляхтичем», оскільки займається торгівлею, той на своє виправдання заявив, що кинув це заняття й уже «не міряє ліктем». Через це, за словами Каменського, він уважає себе і є шляхтичем, адже не втратив «своєї поштивості» (згідно зі статтями Литовського статуту, якщо шляхтич, або його діти кидали заняття міським ремеслом, шинкарством, торгівлею («локтями не мѣрили»), то повертали собі шляхетство (розд. III, арт. 16, 20)[60]. Заразом Каменський уїдливо зауважив Дубницькому, що, мовляв, розмовляти з ним – нижче його гідності, адже насправді його опонент не шляхтич, а син володимирського війта[61].

Поняття поштивості як істотний юридичний арґумент фіґурувало в процедурах правового підтвердження шляхетського походження (Литовський статут 1566 р. передбачав, зокрема, те, що шляхтич, котрий «виводив», тобто підтверджував своє шляхетство, яке було поставлене під сумнів, «маеть поставити зъ отца и матки двох шляхтичовъ прирожоных, и на то имъ поприсегнути, ижъ ихъ есть прирожоный а правдивый шляхтичъ» (розд. III, арт. 16). Приміром, залучені зем'янином Берестейського воєводства «шляхетним» Лукашем Костюковичем Барсобою «кревні повинні» з боку батька, матері („природжені зем'яни» цього воєводства), а також його рідний брат – «уроджений» Шимон Костюкович Барсова, під присягою засвідчили, що визнають Л.Барсобу «кревним своїм і поштивим шляхтичем»[62].

Якщо для «уроджених» та «шляхетних» осіб титул «поштивий» вочевидь був занизький (ідеться, отже, не про поштивість як символ певних моральних чеснот та ціннісно спрямованих поведінкових стереотипів), то це не означає, що не було представників шляхетського стану, стосовно яких термін «поштивий» виконував функцію розрізнення та соціальної ідентифікації, власне, відігравав роль титулатури.

Є підстави стверджувати, що вирізнені в такий спосіб шляхтичі знаходилися чи не на найнижчих ієрархічних щаблях свого стану. Їх можна було зустріти в панських маєтках, де вони як слуги контролювали, зокрема, роботу підданих, наглядали за гаями, дібровами та іншими угіддями[63]. Своєрідним індикатором рівня соціальної значущості поштивих шляхтичів – панських слуг, є іменування їх тільки за церковно-календарними іменами в деяких тогочасних судово-адміністративних актах. Так, у записаній у лютому 1590 р. до житомирських ґродських книг скарзі шляхтянки Євдокії (Овдотьї) Оличанки на ротмістра Лєшнєвського та його товаришів зазначено, що згадані оскаржені в її маєтку Шумську «по*д*даных мои*х*, напєре*д* слугъ мои*х* вла*с*ных* двухъ учтивы*х* шля*х*тичо*в* о*к*рутнє насме*р*ть позабивали и замо*р*довали мєновитє: Миколая а Ко*н*драта»[64].

Визначення осіб поштивих шляхтичів за власними іменами вочевидь фіксує їх доволі низький ієрархічний статус у межах шляхетського стану. У справедливості цього висновку переконує такий характеристичний прояв свідомісних стереотипів української шляхти першої третини XVII ст.: 1630 р. шляхтич Адам Кисіль намагався дискредитувати адвоката Івана Грузевича, збираючи докази того, що його батько та брат «жадных иных прозвиск своих не мели, толко имена свои хрестныє». Зазначена обставина, на думку А.Кисіля, була доказом нешляхетського походження й самого І.Грузевича[65]. Як видно, в очах шляхтича одночленне іменування певної особи за церковно-календарним ім'ям – це свідчення її «простого» походження.

Отже, формула «поштивий шляхтич» явно не була ознакою найпочеснішого шляхетського титулу. Це можна підтвердити не тільки фактами означення «поштивими шляхтичами» осіб, які перебували на становищі панських слуг. Опосередковано про це свідчить і те, що серед таких слуг зустрічалися особи, які хоч і мали прізвища, однак вони були явно не спадкові, а новоутворені від імені батька («слугу моєго учътивого шля*х*тича О*х*рєма Дми*т*ровича, повин*н*ого, де*и*, моєго, забылъ и ганєбнє насме*р*ть замо*р*довалъ»)[66]. Прикметно, що поштивих шляхтичів, які мали прізвища не патронімічного типу, можна було зустріти навіть серед двірської челяді («толко одинъ челядникъ поводовъ, шляхтичъ уцтивый Петръ Соловицкий»)[67].

Подібні приклади можна було б продовжити. Однак і без цього достатньо очевидно, що в період, який розглядається, дрібних шляхтичів, насамперед слуг шляхетських землевласників, могли ідентифікувати «поштивими». Тим часом, як відзначалося, Сиґізмунд III у своєму універсалі П.Сагайдачному звернувся до нього не як до «поштивого шляхтича», а тільки «поштивого». Через це розглянемо поняття поштивості дещо під іншим кутом зору, аніж його передбачає визначення «поштивий шляхтич». Ідеться, насамперед, про поштивість як певну правову категорію, що пов'язана з інститутом свідків.

Показовим щодо цього є перелік свідків, у присутності яких шляхтич Севастян Снєтинський (Сєцинський) в листопаді 1590 р. залагоджував свій конфлікт із шляхтичем Кшиштофом Винарським: «па*н* Вина*р*ски*и* мєнє пере*д* лю*д*ми учътивы*ми*, то є*ст* пере*д* паномъ Матєемъ Стры*и*ковскимъ, пано*м* Матысо*м* Зарубою, пано*м* Фро*н*ъцъкомъ Малы*н*ски*м* пано*м* бояры кнѫжати єго мл҃сти пана воєводы волы*н*ского и иными лю*д*ми добрыми, которыє на т[от] час были, поєдна*л*... прире*к* ми бы*л* добры*м* цно*т*ливы*м* словомъ пере*д* тыми *ж* лю*д*ми до*б*рыми и то*м* мнє и ты*м* люде*м* учътивымъ на то*м* року да*л* и мєнє ты*м* слово*м* цно*т*ливы*м* убе*з*печи*в*ши...»[68].

Із наведеного документа напрошується висновок, що вжитий у цьому тексті юридичний ідентифікаційний визначник «поштиві люди» загалом зберігає прив'язку до «нижчої» шляхти. На це вказує та обставина, що перелічені в джерелі «поштиві люди» були, судячи з усього, боярами волинського воєводи князя Януша Острозького. Принаймні, про одного з них – М.Стрийковського, відомо, що він був урядником Житомирського ґродського суду й виконував різні доручення адміністративно-судового характеру, причому іноді житомирський підстароста навіть доручав йому виконувати свої службові обов'язки[69].

У джерелах трапляються дані про те, що термін «поштивий» як титул додавався безпосередньо до йменування певної особи, тобто не був включений до термінологічної зв'язки «поштивий шляхтич». Причому, з огляду на тогочасні ідеологічні стереотипи панівного стану, особа з названим титулом розглядалася як така, що не має шляхетської гідності через її заняття такою «низькою» справою, як корчмарство.

Певне уявлення про подібне вживання титулу «поштивий» дають матеріали однієї справи, що її восени 1617 р. розглянув Володимирський земський суд. До цієї судової справи призвів такий інцидент. У червні 1617 р. троє підданих княгині Ядвіґи Козикіної з її села Біскупич на ім'я Іван Таратута, Олешко Гугнилченя та Кузьма Полебученя за попередньою змовою вчинили розбійний напад на дім шинкаря в селі Старі Іваничі (Володимирський повіт), що належало шляхтичу Матіяшу Іваницькому. Увірвавшись з киями та сокирами до шинкарського дому і заставши там господаря – «поштивого» Войтеха Ґв'яздку («уцтивого Войтеха Кгвяздку нашли кгвалтовнє в корчмє помєнєно*и* в избє сєдячого яко господаря, яко чоловєка спокойного и ничого никому нє виʜного, и в руках ничо*го* до обороны немаючого»), вони жорстоко його побили, скалічили та пограбували.

Потерпілий від розбійного нападу вніс скаргу (протестацію) до Володимирського земського суду, а також на його найближчу сесію (роки)* подав судовий позов на княгиню Я.Козикіну, звинуваливши її в тому, що вона не бажала «вчинити справедливість» щодо нападників – своїх підданих. Причому сторону позивача представляв не тільки В.Ґв'яздка, а також і його пан – «уроджений» М.Іваницький, що зазначено у вступній частині запису цієї справи в судовій книзі від 24 жовтня 1617 р.: «приточила справа з рєєстру судового за приволаньемъ возного... с позву зе*м*ского володимє*р*ского мєжи уцтивымъ Во*й*тєхомъ Кгвя*з*дкою, ши*н*каро*м* и боярино*м* путны*м* урожоного пана Матияша Иваниц*ц*кого з села Стары*х* Иванич, такжє єго млт пном Иваниц*ц*кимъ яко пано*м* єго, поводом з о*д*ноє, а урожоною панєю Ядвикгою Фри*д*ровною Ю*р*иною Ко*з*ѣчиною позваною з другоє стороны».

Певні уточнення щодо правового статусу позивача зроблено в стереотипному вступі позову. Останній було складено 9 вересня, а зачитано його в суді 24 жовтня: «Жикгимо*нт* Третий... тобє, урожоно*и* панє*и* Ядвидзє Фрыдровънє*и* Юрино*и* Козѣчино*и* вдовє... приказуємо, абы єси пєр*є*д судо*м* наши*м* земски*м*ъ володыме*р*скимъ... стану*ла* на жалобу уцтивого Во*и*тєха Кгвя*з*дки, шинкара и бояри-

---

* *Згідно з II Литовським статутом (цей правовий звід під назвою «Волинський статут» мав чинність на українських землях, які після Люблінської унії 1569 р. інкорпоровано до Корони Польської), шляхетські повітові земські суди збиралися на свої сесії («роки») тричі впродовж року: у січні (після свята Трьох королів), у травні–червні (після Св.Трійці), а також у вересні–жовтні (після Св.Михайла). За кілька днів до офіційного відкриття сесії приймалися заяви шляхти та свідчення повітових возних про передачу судових позовів відповідачам і на цій основі формувався список усіх справ, що їх належало розглянути на роках* (Вилимас Д. Элита и повседневность земских судов Упитского повета 1566–1588 гг. (по материалам упитских земских судов) // Соціум. Альманах соціальної історії. – К., 2005. – Вип.5. – С.47).

на путного урожоного пана Матияша Иваницкого з села Старых Иванич, которыи тєбє з бытностъю и притомностю того *ж* помєнєного пана своєго позываєт»[70].

Із наведених вище документальних фраґментів добре видно, що термін «поштивий» ужито як титул стосовно путного боярина В.Ґв'яздки. Щодо такої соціальної групи тогочасного українського суспільства, як путні бояри, дослідники достатньо виразно висловлюють думку про те, що вони не дотягували до рівня шляхетського стану*. І справді, можна навести приклади «оселянення» дрібного боярства в приватновласницьких маєтках, як-от: 1578 р. в селі Вічин (Луцький повіт) бояри так само, як і селяни повинні були сплачувати по копі литовських грошей із дворища, давати данину натурою: по дві курки, гуску, десяток починків прядива, а також відбувати щоденну панщину[71].

Водночас можна стверджувати, що соціальний та політико-правовий статус шинкаря й путного боярина шляхтича М.Іваницького – поштивого В.Ґв'яздки не мав нічого спільного з соціально упослідженим статусом таких путних бояр, які мешкали у с. Вічин. По-перше, В.Ґв'яздка був вільний від тяглої (селянської) служби. На це вказує той факт, що на момент учинення на нього розбійного нападу він перебував у своєму власному домі в Старих Іваничах, тішачись високо поцінованою серед шляхти чеснотою «чоловіка спокійного і нічого нікому не винного», тоді як усі поголовно працездатні мешканці села гнули спину в полі на пана («в полях дєѣ из жонами на роботах бавилися, лєдвє дєтки малыє гдє в котором дому были»[72]).

По-друге, те, що В.Ґв'яздка не був безправний, свідчить його реальна роль у згаданій судовій справі. Як зазначалося, він подав позов до Володимирського земського суду не сам, а з шляхтичем М.Іваницьким «як його паном», зробив це «за наявності й присутності» останнього. Звісно, що це можна розглядати як ознаку обмеженості його політико-правового статусу. Адже, приміром, згідно з II Литовським статутом міщани, які користувалися маґдебурзьким правом, могли особисто позивати в земському суді своїх кривдників з числа представників шляхетського стану, якщо останні відмовлялися їх «усправедливити»»: «тогды такового кождого мѣщанинъ маетъ до суду земского повѣтового позвати, и далей поступовати противко ему подлѣ поступку права и статуту земского» (розд. IV, арт. 47), тоді як міщанам непривілейованих міст, а також людям «имѣней наших господарскихъ» у подібних випадках належало звертатися «о учиненье справедливости» за посередництвом до воєвод, старост і державців**

** У другій половині XV – на початку XVI ст. у Великому князівстві Литовському поняття «боярин» (його початкове значення – «воїн») стали пов'язувати зі шляхетним походженням. Упродовж XVI ст. відбулося розшарування військового стану, через що, зокрема, бояри-шляхта добилися формального зрівняння в правах (у ході реформ 1560-х рр.) з князями й панами, котрі стояли вгорі соціальної ієрархії; за так званими «панцирними боярами» хоч і було визнане особисте шляхетство, однак вони не вийшли за межі статусу напіврицарів і не уникнули обмеження в політичних та майнових правах; путні слуги (путні бояри) опинилися на рівні напівтяглого населення, яке, серед іншого, обслуговувало замки, виконувало поштову службу тощо* (Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – С.61–73).

*** Певне уявлення про подібні правові аспекти судових справ між міщанами та шляхтою може дати, зокрема, такий приклад: у жовтні 1617 р. львівські міщани-купці, «славетні пани», Андрій та Миколай Туросовичі (Торосовичі) особисто подали позов до Володимирського земського суду на володимирського підсудка «урожоного» Григорія Киселя Низкиницького, який узяв у них у борг товарів на 450 злотих польських під* «добрым цнотливым шляхєтским словом», *однак свого слова не дотримав* (Судова справа за позовом Андрія та Миколая Туросовичів (Торосовичів) до Г.Кисіля Низкиницького, 27.X.1617 // ЦДІАУК. – Ф.27. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.454–455). *По-іншому вчинили стрийські «славетні» міщани, які 1635 р. звернулися до Володимирського ґродського суду з позовом на одного шляхтича – вони подали цей позов* «з бытностю и притомно-

(розд. IV, арт. 46). Проте вже те, що В.Ґв'яздка став позивачем до земського суду, свідчить про достатньо широкі межі його правосуб'єктності. Адже для тогочасної правової практики типовим було те, що саме пан удавався до тих чи інших правових дій та процедур, якщо його піддані постраждали через інших шляхтичів. До того ж, у судових суперечках між шляхтою сторону позивача іноді представляли два «уроджені» шляхтичі[73], а пани клопоталися про своїх слуг – «поштивих шляхтичів».

Фактично В.Ґв'яздка був ключовим представником сторони-позивача і проявляв неабияку активність у ході судового процесу. Так, посилаючись на конкретну статтю Волинського статуту (розд. IV, арт. 29), він вимагав стягнення з княгині Я.Козикіної штрафу за «невчинення справедливості» з її підданих, звинувачених у скоєнні злочину (відповідний фраґмент цього артикулу звучав так: «А если бы тотъ панъ и хтожъ кольвекъ самъ або урядники ихъ комужъ кольвекъ у кривдах ихъ рокъ справедливости зложылъ, а на року зложономъ справедливости вчынити не хотѣлъ безъ слушное правное причины; тогды такового пана и слугъ суд земскій въ томъ судити маеть, а он тому, кому обѣцавшы справедливость учинити, а не вчынилъ, за разом у суда сторонѣ рубль грошей заплатити маеть»). В.Ґв'яздка добивався також для себе відшкодування йому стороною-відповідачем матеріальних збитків, у тому числі витрат на лікування (оцінював ці збитки в 300 злотих польських, хоча погоджувався також на суму, яку вважатиме за потрібне визначити суд). Протестуючи проти того, щоб повноважним представником сторони-відповідача був неосілий шляхтич, він посилався на відповідні норми Волинського статуту[74].

Як можна переконатися з матеріалів цієї судової справи, В.Ґв'яздка в політико-правовому та соціальному відношенні постає як людина, котра впритул піднялася до периферії шляхетського стану. Хоча через заняття корчмарством та малозначущий статус путного боярина В.Ґв'яздка явно не відповідав поширеному серед представників панівного стану уявленню про людину шляхетської гідності, однак його титул «поштивий» вочевидь генетично був пов'язаний з ідентифікаційним окресленням «поштивий шляхтич», яке відігравало роль титулатури, а також відповідною категорією шляхетської системи цінностей.

Не виключено, що В.Ґв'яздка, який, схоже, не належав до корінних волинян (апелятив «ґв'яздка» з польської мови перекладається як «зірочка»), міг походити з якогось дрібного шляхетського роду. До того ж, відомо, що й раніше на Волинь приходили безземельні дрібні шляхтичі, які сподівалися стати на панську службу („хотечи собе в которого пана службу зъеднати»)[75].

З урахуванням проведеного розгляду джерел, в яких наявна інформація про осіб, котрих крізь призму визначень соціально-станової титулатури називали «поштивими», доходимо такого висновку. По-перше, осіб, яких ідентифікували за їхнім місцем у тогочасній соціально-становій ієрархії як «поштивих» можна було зустріти на найнижчих щаблях шляхетського стану. Носіями титулу «поштивий» були також особи, які за своїм способом життя, політико-правовим статусом та правосвідомістю реально були близькі до дрібної шляхти. По-друге, у тогочасному становому суспільстві такі «поштиві» явно потребували могутніх покровителів.

Звідси стає очевидною некоректність твердження А.Лукашевського про те, що вжите в універсалі Сиґізмунда етикетне звернення до П.Сагайдачного з використанням терміна «поштивий», а також факт ґарантування йому королем політико-правового захисту – це нібито явна ознака нешляхетського статусу за-

---

стю вєлможного єго мл пна Кшиштофа Конєцполского... старосты своєго» (Див.: Торгівля на Україні. XIV – середина XVII століття. Волинь і Наддніпрянщина. – К., 1990. – С.301).

порозького гетьмана. З огляду на з'ясовані нами соціально-політико-правові реалії вживання поняття «поштивий», можна стверджувати, що зазначений королівський універсал, тобто документ із достатньо точно вивіреною офіційною етикетною термінологією, виразно вказує на шляхетське, власне дрібношляхетське, походження П.Сагайдачного. Причому таке документальне засвідчення шляхетського родоводу запорізького гетьмана узгоджується з даними, почерпнутими на інших рівнях джерельної інформації – у панегіричних «Віршах» К.Саковича, а також такому наративному джерелі, як літопис Й.Єрлича.

Підтвердження факту походження П.Сагайдачного з дрібношляхетського середовища робить більш обґрунтованим висновок про те, що його прізвище утворилося патронімічним шляхом від власного імені його батька. Адже, як можна було переконатися, саме відтиснуті на соціально-станове пограниччя дрібні шляхтичі, попри їхнє, не позбавлене певного ціннісного пієтету титулування «поштивими», нерідко фіґурують у тогочасних юридичних документах за тією спрощеною моделлю ідентифікації особи, що була властива й для непривілейованих верств населення. Тим часом «уроджені» та «шляхетні» давали приклад послідовного спадкового вживання родових прізвищ.

Упадає в очі, що запорозький гетьман зазвичай підписував документи своїм патронімічним прізвищем – Конашевич. Тобто, саме це ідентифікаційне окреслення, котре пов'язане з родовим началом, П.Сагайдачний розглядав стосовно своєї персони як найбільш адекватне, леґітимне та соціально престижне. Причому патронімічне прізвище запорізького гетьмана, – Конашевич – увійшло, як можна припустити, у річище спадкового уживання в його роді. Адже в університетській метриці Замойської академії за 1618/1619 академічний рік є запис про Лукаша Конашевича, батька якого звали Петром[76] – очевидно, сина П.Сагайдачного (це питання потребує окремого розгляду).

Як зазначалося, П.Конашевича стали називати Сагайдачним на Запорожжі. Навряд чи можна сумніватися, що це іменування виникло як прізвисько. А проте нині неможливо достеменно з'ясувати, за яких обставин і через що П.Конашевича прозвали Сагайдачним. В історіографії очевидно небезпідставно стверджується, що іменування «Сагайдачний» походить від слова «сагайдак», яке означало лук та колчан зі стрілами.

Складається враження, що наприкінці свого життя П.Сагайдачний в особливо врочистих випадках волів підписуватися подвійним прізвищем. На це вказує вкладний напис на срібному із золочінням напрестольному хресті, прикрашеному камінням із гірського кришталю*, що його гетьман 1622 р. подарував церкві Святого Богоявлення київського Братського монастиря: «року **а х к в** [1622] надал с*ей* крєсть ра*б* божи*и* пєтрь конашєвич сага*и*дачны*и* гетьман во*и*ска єго км запоро*з*ско*го* до цєр*к*ви свєтого богоіавлєни*ѧ* госпо*д*н*ѧ* в домь братски*и* на ѡ*т*пущєниє гриховъ своихъ. к*с*»[77].

Текст цього напису, що його виґравірувано півуставом на зворотній стороні хреста, вочевидь, склав сам П.Сагайдачний (напевно, за відомістю, або ж і певною участю якоїсь духовної особи) незадовго до смерті. Як можна переконатися, наявне в ньому іменування П.Сагайдачного складається з церковно-календарного імені + першого компонента прізвища, утвореного патронімічним способом від імені батька + другого компонента прізвища, утвореного від прізвиська + поширеного опису титулатури запорозького гетьмана (Петро Конашевич Сагайдачний, гетьман Війська його к[оролівської] м[илості] Запорозького).

** Подібні напрестольні хрести коштували досить дорого. Як випливає з переліку речей, пограбованих у священика з м. Троянівців, «*крєст великии злотистыи срєбныи с пєтма камєнми туркусами» (бирюза – *П.С.), а також хрест меншого розміру із срібним ланцюжком були куплені господарем за 4 копи литовських грошей* (Скарга Є.Оличанки Воронииної на Я.Збаразького, 16.VII.1590 // ЦДІАУК. – Ф.11. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.12).

Привертає увагу те, що наведений вище вкладний запис завершують дві літери **кс**, які виґравірувані в останньому рядку з відступом від останнього слова «своихъ» приблизно на половину корпусу графеми **ъ**. Судячи з таких особливостей розміщення криптоніма **кс**, за ним криється не ім'я ґравера, а автора вкладного запису – «Конашевич Сагайдачний».

Прикметно, що зображення герба П.Сагайдачного на ґравюрі з книги К.Саковича також має ініціали **к** та **с**, а окрім того – **п** (Петро). Що ж до підпису до портрета запорозького гетьмана у верхній частині цієї ґравюри, то він повністю збігається з відповідним ідентифікаційним формулюванням, наявним у його вкладному записі на напрестольному хресті. Зазначене формулювання фіґурує також у поминальному записі роду П.Сагайдачного в синодику київського Михайлівського Золотоверхого монастиря (перед ним додано тільки побожно-шанобливе визначення «благочестивий муж» та етикетний титул «пан»).

Як видно, «примірювання» П.Сагайдачного наприкінці свого життя до подвійного прізвища – Конашевич-Сагайдачний – означало певну тенденцію в ідентифікації його особи в публічній сфері. Ця тенденція була закріплена в писемних пам'ятках одразу по його смерті, свідченням чого стали названі вище джерельні фіксації обох компонентів його прізвища. Усе це вплинуло на історіографічні уявлення пізнішого часу про іменування запорізького гетьмана у формі Петро Конашевич-Сагайдачний.

***

Таким чином, з'ясування особи дарувальника євангелія чигиринській церкві Пречистої Богородиці – Антон Конашевич Бут, дало можливість позбутися історіографічного непорозуміння стосовно так званого «євангелія П.Сагайдачного», що спричиняло появу невірних тверджень про біографію П.Конашевича-Сагайдачного. Уже сам факт цього церковного дару можна розцінити як характеристичний прояв духовних цінностей та соціокультурних уявлень, що мали місце в козацькому середовищі перших десятиліть XVII ст. Причому це стосувалося не тільки особистісного сприйняття, а й ширшого горизонту корпоративних орієнтацій політичної та релігійної свідомості козаків, адже у Війську Запорозькому іноді практикувалися акти колективного дарування євангелія конкретному храму[78].

Розгляд вкладного запису А.Бута в євангелії з урахуванням інших документів, пов'язаних із цією особою, певною мірою пролив світло на особливості тогочасної української антропонімійної системи з поправкою на козацький соціальний фактор. Завдяки цьому вдалося не тільки констатувати патронімічний механізм утворення іменування цього запорожця – Коношевич («Конашевич»), а й з'ясувати, що останнє, а також утворена від апелятива особова назва «бут» за певних обставин реально виконували функцію тогочасного прізвища. Установлений факт ідентифікації особи А.Бута (який досяг у Війську Запорізькому вершини службової та політичної кар'єри) через таке подвійне прізвище дав можливість, зокрема, чіткіше розставити акценти в питанні про історичну форму прізвища, що її мав запорозький гетьман П.Конашевич-Сагайдачний.

Документ, про який ідеться, дає культурно-історичний зріз фактів, які важливі також для дослідників української палеографії та мови. Для тих, хто вивчає історію книги, а також мистецтвознавців, не менш значущим є зроблене завдяки А.Буту оздоблення обкладинки євангелія. Усе це дає підстави стверджувати, що подароване А.Бутом чигиринській церкві Пречистої Богородиці євангеліє є важливим джерелом для науки, а також цінною пам'яткою вітчизняної культурно-історичної спадщини.

Додаток

ЄВАНГЕЛІЄ (ТЕТР). РУКОПИС ПОЧАТКУ XVI ст. – 402 арк. – Державний Владимиро-Суздальський історико-архітектурний музей-заповідник. В – 6536,80. Кр.356*

1. Загальний вигляд євангелія. Верхня кришка обкладинки.
2. Сторінка євангелія з початком вкладного запису А.Бута.
3. Вкладний запис А.Бута чигиринській церкві Пречистої Богородиці**.

1

2

* *Фотозйомка М.Ю.Ґлазкова.*

** *Хвилястість зображення рядків пояснюється особливостями об'єкта, який фотографували (а саме згином аркушів, що виник при розгорненні цієї великої книги).*

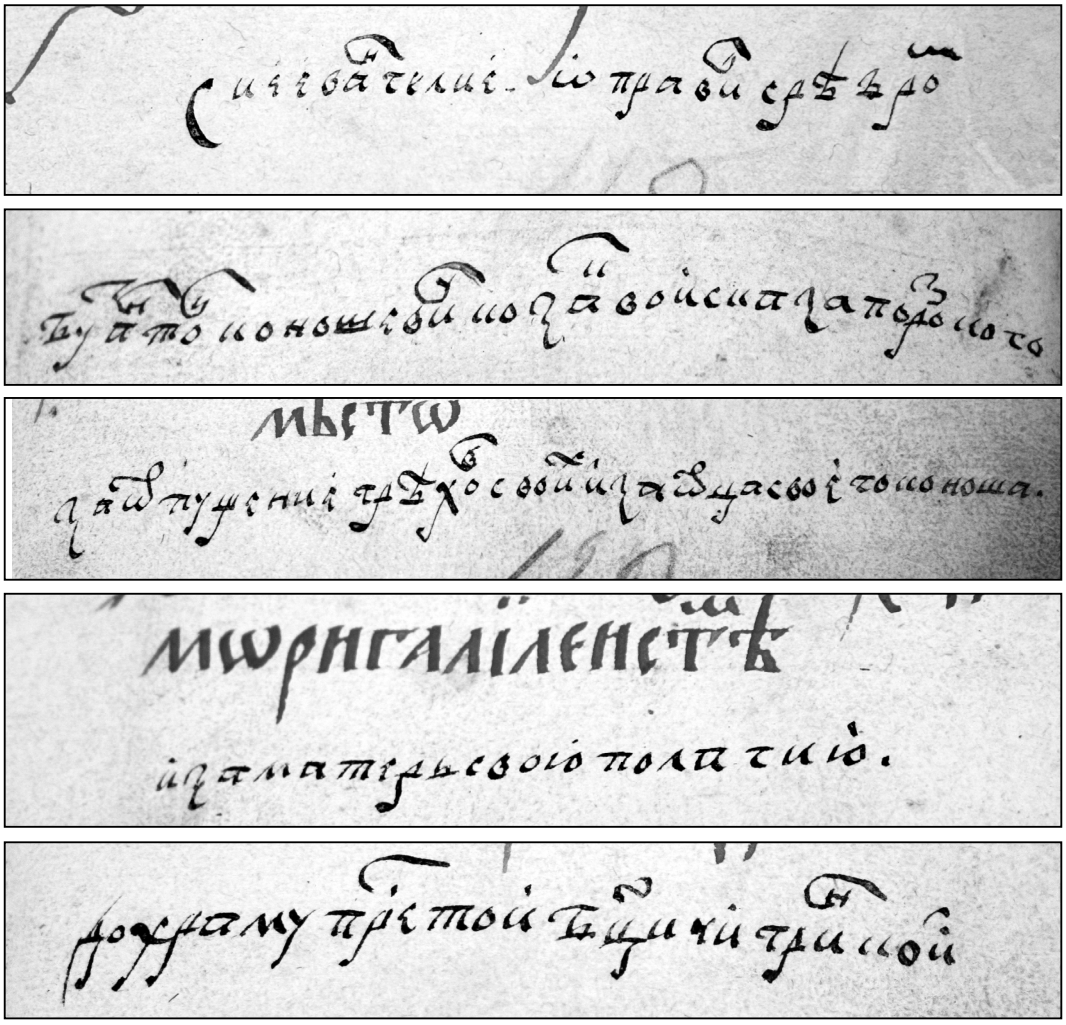

3

[1] *Сакович К.* Вѣршѣ на жалосный погреб зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного // *Голубев С.* История Киевской духовной академии.– К., 1886. – Вып.1. Приложения. – С.17–40; *Sobieski J.* Commentariorum Chotinensis belli libri tres. – Dantisci, 1645 (Переклад на російську мову К.Мельника: История Хотинського похода Якова Собеского 1621 // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – К., 1896. – Вып.2. – С.44–126); *Starowolski Sz.* Wybór z pism / Przekùad tekstów ùacin., wybór i oprac. I.Lewandowski. – Wrocùaw; Warszawa; Kraków, 1991; *Jerlicz J.* Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza. – Warszawa, 1853.

[2] Древний помянник Киево-Михайловского монастиря // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца (далі – ЧИОНЛ). – К., 1903. – Кн.17. – Вып.4. – С.57.

[3] *А.Л.* [*А.Лазаревский*]. Рукописное евангелие будто бы гетмана Сагайдачного // Киевская старина. – 1891. – Т.33. – №4–6. – С.165–167.

[4] *Барвінський Б.* Конашевичі в Перемиській землі в XV і XVI ст. Генеалогічно-історична монографія // Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі – ЗНТШ). – 1930. – Т.100. – Ч.2. – С.39, 138.

[5] *Łukaszewski A.* Pochodzenie Piotra Konaszewicza Sahajdacznego. – Lwów, 1929. – S.5–8, prp. 4, 11.

[6] *Tyszkowski K.* Kozaczyzna w wojnach moskiewskich Zygmunta III (1605–1618). – Warszawa, 1935. – S.43, prp. 1.

[7] *Majewski W.* Konaszewicz (Kunaszewicz) Sahajdaczny Piotr // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1967–1968. – S.484.

[8] *Нагєльський М.* Петро Конашевич-Сагайдачний, гетьман Війська Запорозького в історіографічній спадщині та польських джерелах // *Гуржій О.І., Корнієнко В.В.* Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. – К., 2004. Додатки. – С.125, 126.

[9] Древний помянник Киево-Михайловского монастыря. – С.57.

[10] Государственный Владимиро-Суздальский историко-архитектурный и художественный музей-заповедник (далі – ВСМЗ). – В-5636/80. – Кр.356. – Л.119 об.

[11] Там же. – Л.119–121.

[12] Про козацьке повстання 1630 р. та роль у ньому А.Бута див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1995. – Т.8; *Щербак В.О.* Антифеодальні рухи на Україні напередодні Визвольної війни 1648–1654 рр. – К., 1989.

[13] Древний помянник Киево-Михайловского монастыря. – Кн.17. – Вып.3. – С.42.

[14] Там же. – С.40.

[15] Евангелие (тетр). Рукопись нач. XVI в. – 402 л. // ВСМЗ. – В.5636/80. – Кр.356. – Л.1–41.

[16] *В.Д.* Поход козаков в Северную Россию в начале XVII в. // Киевская старина. – 1900. – Т.LXIX, май. – С.262.

[17] Виправа його королівської милості короля в Москву 1609 р. // Русская историческая библиотека. – СПб., 1878. – Т.1. – С.558–561.

[18] Евангелие (тетр). Рукопись второй пол. XVI в. – 280 л. // Российская государственная библиотека (Москва). Отдел рукописей (далі – РГБ.ОР.). – Ф.152. Лукашевич, Маркевич. – №62. – Л.12–38.

[19] Евангелие (тетр). Рукопись нач. XVI в. – Л.122–143.

[20] *Гнатенко А.А.* Поєднання палеографічних та орфографічних досліджень при вивченні староукраїнських писемних пам'яток // Український археографічний щорічник. – К., 1999. – Вип.3/4. – С.105.

[21] Див. факсиміле одного з аркушів реєстру Чернігівського полку в кн.: Реєстр Війська Запорозького 1649 року / Підгот. до друку О.В.Тодійчук та ін. – К., 1995. – С.476.

[22] *Панашенко В.В.* Кодикологія і палеографія рукопису «Реєстр Війська Запорозького 1649 року» // Реєстр Війська Запорозького 1649 року. – С.498.

[23] Евангелие (тетр). Рукопись нач. XVII в. – 402 л. – Л.119–121.

[24] Сиґізмунд II Авґуст до М.Вишневецького, 5.IX.1561 // Науковий архів Інституту історії України НАНУ. – №92. – Арк.582–584.

[25] Див., наприклад: Скарга А.Козаровської на Я.Бутовича, 14.II.1590 // ЦДІАУК. – Ф.11. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.3 зв. – 4 зв.; Скарга Я.Ружинської на Ф.Тишкевича, 20.IV.1590 // Там само. – Арк.5 зв. – 6 зв.

[26] Про палеографічні особливості житомирських ґродських книг детальніше див.: *Бойчук М.К.* Передмова // Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582–1588 рр.) / Підгот. до вид. М.К.Бойчук. – К., 1965. – С.7–24; *Мойсієнко В.М.* Актова книга Житомирського ґродського суду 1611 року / Підгот. до вид. А.М.Матвієнко, В.М.Мойсієнко. – Житомир, 2002. – С.6–7.

[27] Див., наприклад: Позов до суду Я.Аксака за скаргою Я.Перекладовського, 22.VI.1605 // ЦДІАУК. – Ф.11. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.121 зв.; Скарга М.Новицького на С.Ружинську, 29.VIII.1612 // Там само. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.111 зв.; Скарга С.Черхавського на Л. Крюковського, 2.V.1613 // Там само. – Арк.115–115 зв.

[28] Див., наприклад: Скарга Й.Тишкевича на К.Острозького, 7.IV.1602 // ЦДІАУК. – Ф.11. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.90 зв.; Скарга С.Немирича на Г.Пашкевича, 14.I.1611 // Там само. – Ф.11. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.16–16 зв.; Позов до суду Ф.Тишкевича та С.Жеславської за скаргою С.Кросницької, 3.II.1611 // Там само. – Арк.48; Універсал Сиґізмунда III до шляхти Київського воєводства, 16.I.1617 // Там само. – Ф.11. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.34 зв. – 35 зв.; Позов до суду В.Тиші за скаргою Я.Лемеша, 3.II.1617 // Там само. – Арк.42; Позов до суду Я.Острозького за скаргою О.Тишкевича, 6.II.1617 // Там само. – Арк.46–46 зв.; Універсал Сиґізмунда III до шляхти Київського воєводства, 10.II.1617 // Там само. – Арк.97–97 зв.; Угода між Т.Підгурським та С.Жашківським, 17.V.1617 // Там само. – Арк.246. Див. також факсиміле зразків ско-

рописів за 1635 р.: Акти Житомирського ґродського уряду: 1590 р., 1635 р. – С.98, 134, 151, 187.

[29] Див., наприклад: Скарга М.Мелешка Микулицького на С.Граєвського, 31.X.1600 // ЦДІАУК. – Ф.27. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.453; Уступний запис на маєтки Я.Курцевичової П.Курцевичу, 1.II.1610 // Там само. – Спр.19. – Арк.134 зв. – 135; Судовий вирок у справі між Я.Зайцем та Г.Лещинською й Р.Лещинським, 2.XI.1610. – Арк.292 зв.; Судовий вирок у справі між В.Карпинським та П.Чеховським і С.Чеховською, 23.X.1610 // Там само. – Арк.318 зв. – 320 зв.; Квит М.Мишки Холоневського та А.Ободовської Ю.Будзиновському й А.Будзиновській, 7.II.1618 // Там само. – Спр.25. – Арк.553–553 зв.; Квит Павла, Миколая та Федора Зенькевичів С.Керсновському, 4.II.1621 // Там само. – Спр.26. – Арк.951–951 зв.

[30] Див., наприклад: Тестамент С.Хом'якової, 11.I. 1612 // ЦДІАУК. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.20. – Арк.63–64 зв.; Судова справа між Ю.Пліщинським та М.Баковецьким, 25.I.1612 // Там само. – Арк.1754–1756 зв.; Тестамент М.Чапличової, 19.I.1619 // Там само. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.23. – Арк.276–276 зв.; Тестамент М.Чарноцького, 18.I.1619 // Там само. – Арк.268; Запис О.Свищовського А.Линевському стосовно посагу М.Свищовської, 19.I.1621 // Там само. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.27. – Арк.194–196 зв.

[31] Заява Єлисея Плетенецького щодо судових позовів з Ф.Єльцем, 1618 // Палеографический изборник. Материалы по истории южнорусского письма в XV–XVIII вв. – Вып.1. Палеографические снимки. №32.

[32] Підтверджувальний запис купчої угоди Я.Шоха та А.Карпівни, 27.VIII.1622 // Палеографический изборник. – Вып.1. Палеографические снимки. – №29.

[33] Евангелие (тетр). Рукопись кон. XVI – нач. XVII в. – 262 л. // РГБ.ОР – Ф.152. – №63. – Л.7, 11, 17, 20, 22, 31, 36, 50, 70, 83, 90, 94, 102, 109.

[34] Там же. – Л.261.

[35] Евангелие (тетр). Рукопись втор. пол. XVI в. – 280 л. – Л.12, 14, 16, 18, 20, 22, 23, 24.

[36] Серед найважливіших праць, що з'явилися останніми десятиліттями у вітчизняній антропоніміці (галузі науки, яка вивчає особові назви), можна вирізнити, зокрема, такі: Питання сучасної ономастики / Відп. ред. К.К.Цілуйко. – К., 1976; *Худаш М.Л.* З історії української антропонімії. – К., 1977; З історії української лексикографії / Відп. ред. Д.Г.Гринчишин. – К., 1980; Давньоруська ономастична спадщина в східнослов'янських мовах: Зб. наук. праць / Відп. ред. В.В.Німчук. – К., 1986; *Демчук М.О.* Автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV–XVII ст. – К., 1988; *Худаш М.Л., Демчук М.О.* Походження українських карпатських і прикарпатських назв населених пунктів (відантропонімні утворення). – К., 1991.

[37] Див., наприклад: *Франко І.* Причинки до української ономастики // Науковий збірник, присвячений Михайлові Грушевському. – Л., 1906. – С.185–218.

[38] *Барвінський Б.* Конашевичі в Перемиській землі в XV і XVI ст. Генеалогічно-історична монографія // ЗНТШ. – Л., 1930. – Т.100. – Ч.2. – С.19–175, табл.

[39] *Гумецька Л.Л.* Нарис словотворчої системи української мови XIV–XV ст. – К., 1958. – С.11, 12.

[40] *Німчук В.В.* Українська ономастична термінологія (проект) // Повідомлення української ономастичної комісії. – К., 1966. – Вип.1. – С.37.

[41] *Худаш М.Л.* З історії української антропонімії. – С.91.

[42] *Його ж.* Вказ. праця. – С.93–100.

[43] Судовий позов І.Овлучимському в справі за скаргою М.Іваницького та М.Курцевичівни Іваницької, 23.X.1600 // ЦДІАУК. – Ф.27. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.157–157 зв.

[44] *Худаш М.Л.* Вказ. праця. – С.99.

[45] *Осташ Р.І.* До походження прізвищевих назв реєстру (спроба етимологічного словника) // Реєстр Війська Запорозького 1649 року. – С.532.

[46] Польсько-запорозька угода 1630 р. // *Кулиш П.А.* Материалы для истории воссоединения Руси. – М., 1877. – Т.1. – С.309.

[47] Надгробна плита з поховання запорозького козака на території київського Михайлівського Золотоверхого монастиря, 1611 // Музей історії Михайлівського Золотоверхого монастиря. ДІАЗ «СК». – КН 636 А 206.

[48] А.Конашевич до С.Конецьпольського, до 8.VI.1630 // Жерела до історії України-Руси. – Л., 1908. – Т.8. – С.348.

[49] Д.Барабаш до старшого над переяславськими козаками, 7.III.1617 // *Антонович В.* Неизвестный доселе гетман и его приказ (див.: Киевская старина. – 1883. – Т.6, май. – С.145); Д.Барабаш до Сиґізмунда III, 31.V.1617 // Biblioteka PAN w Krakowie. – №1051. – S.176 zw.

[50] *Максимович М.А.* Собрание сочинений. – К., 1876. – С.350, прим.1, 358.

[51] *Антонович В.Б., Бец В.А.* Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. – К., 1885. – Вып.1. – С.1.

[52] *Яворницький Д.І.* Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний. – Дніпропетровськ, 1991. – С.27.

[53] *Чайковський О.* Початки гетьманування Петра Конашевича Сагайдачного // Науковий збірник, присвячений Михайлові Грушевському. – Л., 1906. – С.250.

[54] *Барвінський Б.* Вказ. праця. – С. 29, 30, 128, 130, 133.

[55] Універсал Сиґізмунда III П.Сагайдачному, 23.VII.1619 // Киевская старина. – К., 1902. – Т.79. – №11. Документы, известия, заметки. – С.75.

[56] *Łukaszewski A.* Op. cit. – S.13.

[57] *Барвінський Б.* Вказ. праця. – С.141–142.

[58] *Яковенко Н.* Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К., 2002. – С.127, 128.

[59] Судова справа між Г.Колмовським та Я.Павловського і її опікунами, 27.X.1600 // ЦДІАУК. – Ф.27. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.368 зв.

[60] Тут і далі посилання на статті Литовського статуту 1566 р. подаються за вид.: Статут Великого князьства Литовського 1566 года // Временник императорского Московского общества истории и древностей российских. – М., 1855. – Кн.23.

[61] Свідчення слуг п. Фронцевича щодо конфлікту між Дубницьким та Каменським, 16.I.1602 // ЦДІАУК. – Ф.11. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.38 зв.

[62] Запис про вивід шляхетства Л.Барсоби, 1590 // ЦДІА Білорусії в Мінську. – Ф.1741. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.748 зв.

[63] Скарга М.Жоравницького на К.Терлецького, 8.XI.1586 // Архив ЮЗР. – К., 1859. – Т.1. – Ч.1. – С.229, 230.

[64] Скарга Є.Оличанки на Лєшнєвського та його товаришів, 2.II.1590 // Акти Житомирського ґродського уряду. 1590 р., 1635 р. – С.45.

[65] *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С.227.

[66] Скарга Б.Стрибиля на В.Тишу Биковського, 6.V.1590 // Акти Житомирського ґродського уряду. 1590 р., 1635 р. – С.54.

[67] Судова ухвала в справі між Г.Трипільським та М.Жилинським і Ф.Деружинським, 31.VII.1624 // Архив ЮЗР. – К., 1863. – Т.1. – Ч.3. – С.277.

[68] Скарга С.Снєтинського (Сецинського) на К.Винарського, 15.XI.1590 // Акти Житомирського ґродського уряду. 1590 р., 1635 р. – С.78.

[69] Скарга Г.Кочугурського на Я.Бутовича, 20.VII.1590 // Там само. – С.66; Скарга С.Снєтинського (Сецинського) на К.Винарського, 20.IX.1590 // Там само. – С.71; Скарга Г.Сокора на К.Винарського, 24.X.1590 // Там само. – С.75.

[70] Судова справа за позовом В.Ґв'яздки та М.Іваницького до Я.Козикіної, 24.X.1617 // ЦДІАУК. – Ф.27. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.357–358.

[71] Інвентар двора й містечка Берестка та двірця Зубильна, 1578 // Національна бібліотека України ім. В.Вернадського. Інститут рукопису. – Ф.2. – Спр.21167. – Арк.5.

[72] Судова справа за позовом В.Ґв'яздки та М.Іваницького до Я.Козикіної, 24.X.1617. – С.357 зв.

[73] Судова справа за позовом Г.Колмовського до Я.Павловського та ін. 27.X.1600 // ЦДІАУК. – Ф.27. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.346 зв.

[74] Судова справа за позовом В.Гв'яздки та М.Іваницького до Я.Козикіної, 24.X.1617. // Там само. – Арк.358–360.

[75] *Поліщук В.* Офіційні свідки – вижі луцького замкового уряду в 1561–1567 рр. (особовий склад та службове підпорядкування) // Соціум. Альманах соціальної історії. – К., 2005. – Вип.5. – С.18.

[76] Album studentów Akademii Zamojskiej 1595–1781 / Oprac. H.Gmiterek // Archiwum dziejów oświaty. – Tom XI / Pod. red. K.Bartnickiej. – Warszawa, 1994. – S.100.

[77] Національний музей історії України. – №РДМ – 1795. КВ. 20492.

[78] Докладніше див.: *Сас П.М.* Зародження проправославної політики Війська Запорозького // Запорозька старовина. – К.; Запоріжжя, 2003. – С.58–63.

The article reviews the fact of donation of the hand-written Gospel of the beginning of 16th c. to the Chyhyryn church of the Blessed Virgin which was related in history with P.Sahaidachnyi. Basing on study of original of the given Gospel the grantors identity was determined as well as approximate time of giving. The attention is focused on the specifics of formation and functioning of historic forms of surnames in Cossack environment. The artistic design of the Gospel's jacket is given a grade.